

ҚАЛИҒАН БЕКҚОҚІН

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ КІТАБЫ

ОРТАЛАУ ОРТА МЕКТЕПТЕРДІҢ 6-КЛАСЫНА АРНАЛҒАН

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТ БАСПАСЫ
1939

QAMBAR BATЬRDЬҢ ÇЬRЬ TURALЬ

I

Qazaqtьң auz ədebietjnde (folklor) ylken orn alatьn ədebeiet — batьrlar çьrь. Batьrlar çьrьn Edjge, Qoblandь, Tarqьn, Cora, Sain, Qambar, Alpamьs siaqtь batьrlar çənjnen aitьlqan poemalar (qьsalar) çatadь. Batьrlar çьrьndaqь dərjpteletjn, maqtalatьn batьrlardьn keij tarixta bolqan adamdar da, keijnjң tarixta bolqan-bolmaqanь belgjsjz. Misalь: Edjge, Qoblandь, Tarqьn, Cora siaqtь batьrlardьң tarixi bolqan adam ekendjkterjn dəleldeitjn tyrij maqlumattar bar. Al, Sain, Qambar, Alpamьs siaqtь batьrlardьң tarixta bolqandьqtarьn dəleldeitjn məljmetter çoq.

Batьrlar çьrlarь qazaqtьң auz ədebietjnjң curaiь, tamaca asьlь bolьp tabьladь. Batьrlar çьrlarьndaqь өleң sөzder өte kөrkem çasalqan, uaqiqasь өte qьzьq, mazmunь kyctj, çasaqan obrazdarь nьqьz, tulqalь bop keledj. Bүl çьrlardь oqьqan adamdar Qobьlandьnьң, Qambardьң, Tarqьnnьң cana basqa batьrlardьң obrazdarьna keremet kycterjne qairan qap otьradь... Çьrlardь oqьqan adamdar syisjnjp, batьrlardьң erljgjne olardьң attarьnьң cabьsьna eljgjp, sezjmj kөterjljp otьradь. Batьrlar çьrlarьn qalq өte syiedj, olardь bүrьn kөp adamdar çattap alьp, çatqa aitьp çyretjn bolqan.

Osьndai tamaca poemalardь, çьrlardь, osьnca syikjmdj etjp çazqan kjmder?

Batьrlar çьrlarьn cьqarqan aqьndardьң kjm ekenj, olьң qai kezde bolqandьqtarь bjzge məljm emes. Batьrlar çьrlarь bүrьnqь kezde basьlьp ta cьqqan emes. Batьrlar çьrьn qalq erte zamannan çatqa bjledj, olardь auzьnan tysjrmei aitьp çyrjp, bjzdjң zamanqa saqtap alьp kelgen. Ras, batьrlar çьrlarьnьң o basta çeke avtorlarь boldь, bjraq, bertjn qalq bjrden bjrge tyzetjp aitьp, olarqa өz tusьnan çana sөzder qosьp, çaңartьp, өңdep өketken. Sondьqtan, batьrlar çьrlarьna kөp adamdardьң enbegj sjnjp çalpь qalqqa ortaq cьqarma bolьp ketken.

Batьrlar çьrlarьn qalq çaqsь kөredj, onь estjgende balqьp otьrьp estidj, onь aitqanda calqьp sөileidj. Bunьң sebebj, batьrlar çьrlarь negjzjnen qalqtьq cьqarmalar. Bul çьrlarda qalq өzjnjң oi-xialьn, erte kezdegj maqsatьn kөrsetedj. Batьrlar çьrlarь burьnqь qasьrlar-

daqь qьspaqqa, əure sarsanqa ücraqan qalqtьn qamьn, oilap çьrlaidь. Batьrlar çьrlarьnda əsrese eljn sьrtqь çaudan qorqau çənjndegj erljk, batьrlьqtь çьrlaidь. Batьrlar çьrlarьndaqь Edjge, Qobiandь, Tarqьn, Cora, Qambar sьndь batьrlar өz eljnjn qamьn oilaqan, eljn sьrtqь çaulardan qorqau ycjn çanьn salьp erljk kөrsetken, qalqtьn qorqanu esebjnde çьrlanadь. Atь ataiqan batьrlar asqan batьrlьqpen elderjn sьrtqь duspannan qorqap otьradь. Qalq olardьn tülqasьn, qairatьn əsjrelep kөtere suretteidj. Qalq büdan, eljmjzdj sьrtqь çaudan qorqau ycjn bjzge Qobiandь siaqtь er uldar kerek degen anьzdь cьqaradь. Sonьmen bjrge, batьrlar çьrlarьnda xannьn, bilerdjn çauьzdьq əreketterj, olardьn qalq batьrlarьna jstegen qianattarь kөrjnjp otьradь.

II.

„Qambar batьr çьrь“ — batьrlar çьrьnan kөrnektj orn alatьn çьrdьn bjrj. „Qambar batьr çьrь“ tjlj kөrkem, uaqiqasь qьzьq çьr. „Qambar batьr“ çьrьnьn qьsqaca mazmunь mьnau: „Noqailь curtьndaqь Əzimbai baidьn altь ulь, bjr qьzь boladь. Qьzьnьn atь—Nazьm. Nazьm asqan sülu çana өzj erke qьz boladь. Nazьmqa ərkjmder qacьq boladь, bjraq, Əzjmbaidьn aiudai aqьrqan, qatьmьr altь ulьnan seskenjp, Nazьmqa eckjm səz aita almaidь, Nazьm boi çetjp çjgjt taqdaidь. Onьn kөzjne Qara qasqa attь Qambar batьr tysedj. Qambar—qьrq yilj kedeidjn bascьsь, qьrq yidj өzjnjn erljgjmen, batьrlьqьmen asьrap turqan çjgjt boladь. Qambardьn erljgj, batьrlьq tülqasь qьz Nazьmdь qьzьqtьradь. Qьz Nazьm Qambardь unatadь. Nazьm an aulap qaitьp kele çatqan Qambardьn çolьn tosadь. Qambarqa Nazьm өzjnjn qacьqtьqьn bjldjredj. Bjraq, Qambar Nazьmqa men senjn tenjn emespjn, yitkenj, sen baidьn qьzьsьn, saqan dəulet, saltanat kerek, al, menjn oqan camam çoq, senj alqanьmca, ana qьra yili kedeiimdi asьrauьm kerek“ deidj. Nazьm bül çauapqa qapa boladь. Bul çaqqaidь esjtjp, Nazьmnьn aqalarь aculanadь. Olar Qambarqa kyc kөrsetpek boladь. Syitjp çyrgende Əzjmbaidьn aulьn qalmaqtar kep qamap aladь. Olar Əzjmbaiqa „qьzьndь beresin, əitpese elindi cabamьn“ dep ələk saladь. Əzjmbaidьn altь ülь qьsьlьp, sasadь. Olar qalqpen bjrge qosьlьp Qambarqa baradь. Eljmjzdj mьna sьrtqь çaudan qutqar, Nazьmdь өzjn al dep çalьnadь. Eljn çauqa carьtьrqьsь kelmeitjn Qambar, sьrttan kelgen qalmaqtьn sekterjmen soqьsadь. Olardь tas talqan qьp, eldj çaudan aman saqtap qaladь. Sonsьn, Nazьmqa yilenedj.

Bul çьrda buqara arasьnan cьqqan Qambar batьrdьn erljgj, onьn buqaranьn (qьrq yilj tobьrdьn) qamьn ciiaitьndьqь,baqqa, dəuletke qьzьqpai өzjnjn ar namьsьn çoqarь ustal bjletjndjgj (Nazьmqa qьzьqpauь) suretteledj. Sonьmen bjrge Əzjmbai, Qarьmsaq siaqtь, bailardьn dөrekj mjnezderj, ornsьz takabbarlьqь, el basьna kyn tusa, elge çau kelse qalt-qült etjp əlsizdik bjldiretindigi kөrsetjledi. Bül sьrda „qalqtь, eldj çaudan qorqaitьn, qiьncьlьqtan qutqaratьn Qambar siaqtь өr namьstь, erçyrek çjgjtter“ degen pjkjr tuqьzadь.

I

... Kymjsten taqьp qarqьsьn
Soqьna ertjp tazьsьn
Aq quьp Qambar cьqadь,
Qasьndaqь qumaiь
Taqьnan tartьp talaiьn
Tau-tekenjn çьqadь.
Aiьrьlьp, çьrtьlьp,
Kijkpen çatqan qulanь.
At betjne qaramai,
Aq bөkendei çosьtьp
Aiqai salьp quadь.
Acumenen aiamai
Tülparqa qamcь üradь,
Naizamen өzj cabaqtap,
Tazьsь çetjp tamaqtap,
Qasap soiqan eckjdei
Qan sasьtьp qьradь.
Tys qaitьp besjn bolqanda,
Artьna moin buradь.
Qara qasqa attь qantarьp,
Mandaiьn syrtjp dem alьp,
Cьlьmьn cegjp türadь.
Serkedei basьp taqьmqa,
Semjzjn tandap çinadь,
Arьqьn tandap almadь.
Onьn bərjn artqanmen
Bjr atqa qaitjp siadь?
Alpьs yilj Arьnnьn,
Toqsan yilj Tobьrdьn
Acьqqanьn toiqьzdь.
Batьr tuqan Qambardьn,
Timedj çoqqa zianь.
Cekesjnde Qambardьn
Bar eken altьn tulьmь.
Surap alqan qüdaidan
Əljmbaidьn qülьnь.
Eckjmge aza bermedj;
Qьzdan da ziat qьlьqь,
Aq quьp cьqьp çənedj,
Yijnde bolmai tьnьmь.
Dalaqa çatqan çabьlьp,
Buqь men kijk tur edj;
Ordalь qulan obьqьp,
Bjr bəlege çolьqьp,
Çanuarlar çabьqьp,
Kөbeijp kettj cьqьnь;
Taqь da qoimai auladь,
Taudaqь kijk, büqьnь,
Qarsaqь bar qasьnda
Tazьsьnьn alqanь,
Tylkjnjn arlan qьzьlь;
Qulaqtarь salьnьp,
Çaratqanqa çalьnьp,
Bjr çartasqa qamalьp,
Bөrjler qorqьp ülidь.
Qazaq emes, sart[1]) emes,
Qambardьn tybj Noqailь,
Azusьz anдь tauьsьp,
Qoimadь qьrьp onaidь...
... Etpetjnen çьqьlьp,
Jcjne cattьn tьqьlьp,
Tumsьqьnan qan aqqan
Kөredi өlgen talaidь.
(Qadise) dep bül qandai
Tөnrekke qarasa,
Quirьqьn qьsьp butьna
Çolbarьs çatьr ьnranьp...
... Sol uaqьtta colbarьs,
Tygjnjn bərjn çatqьzdь,
Qulaqьn çümьp çasьrdь
Kersendei acьp auzьn,
Arьstan çaman aqьrdь;
Dausь çerdj kөcjrdj,
Nar maiadai baqьrdь.
Byrkjttei cazьp tьrnaqьn
Tulparqa barьp asьldь.
Qambar da qaitpai ümtьlьp,
Bar qairatьn caqьrdь,
Quirьqьnan kөterjp,
Ainaldьrьp basьnan,
Laqtьrьp çjberdj,
Qьrq qadam çerden asьrdь;
Qulaqan cardai dyrs etjp,
Ьrьldauqa əlj çoq
Demjnen tysjp, basьldь.
— Osь ma — dep, qairatьn?

[1]) Sart—ezbek.

Tümsьqqa taraq вaltamen
Sondai mьqtь cerjnj[1])
Çalqьz ürьp вatьrdь.
Qalьŋьnьŋ cьqtь jcjnen
Er Qambar өzjn yijrjp,
Kөkвardai qьlьp kөterjp,
Çөneljp ketjp вaradь,
Çolвarьsьn өŋgerjp,
Qürьqьn çerge cübatьp,
Aldьna mьqtap вasadь,
Tөrt aiaqьn teŋgerjp,
Ylkendjgj вasьnьŋ
On ekj qarьs qazandai
Mьqtьlьqьn cerjnjŋ
Tamaca qьldь el kөrjp...
... Tysken çolь Qamвardьŋ
Cивьrqan maldьŋ jzj edj.
Çaqalai qülьn вailaqan
Tenjzqjŋ вoiьn çailaqan,
Qьz Nazьmnьŋ aulьna
Ystjne tystj kezerj.
Münь kөrjp Qamвardьŋ
Çoqcьibq kjrdj esjne;
Qьmьzь bar dep aq yidjŋ
Tysemjn вarьp nesjne?
Qьrьndai өtjp вaradь,
Suŋqarьn tütьp вetjne.
Qaraqasqa tulparь
Çerdjŋ tartьp tanвasьn,
Alcaŋdap вasьp asьqpai
Auldьŋ cьqtь cetjne.
Bulttan cьqqan aiqa uqsap
Tur edj Nazьm nurlanьp,
Atlas kөilek ystjnde
Kөk arвaqa syienjp;
Cьвьqtai вelj вuralьp,
Syiretjp aitьn cacвauьn,
Ordaqa вarьp kjredj
Boz çorqa attai ьrqalьp.
Ah urqanda aŭzьnan
Tytjnj cьqьp süludьŋ
Çyregj kettj ot çanьp.
Qara attь Qambar qaramai
Ne sebepten kettj dep
Acuь keldj doldanьp;
Aqca вetjm qaraiьp
Qaldь ma dep apьrmai—
Car ainasьn qolqa alьp,
Sünqardai kөzj syzjljp,
Çьlamai kөŋlj вüzьlьp,
Ainaqa kөzjn tur salьp.
Qaraŋqь tartьp kөŋlj
Qьz Nazьmnьŋ jcjne
Qapalьqь simadь.
Caqьrьp çaqьn çeŋgesjn
Orda tegjs çinadь.
Tys qaituqa çetkjzвei
Bjr ürcьqtai çjвektj
Ijrjp вer dep qinadь.
Qьz Nazьm mjndj өrmekke
Isjn çüpar sasьtьp.
Acьqtьq tystj вasьna
Syiegjn çaman çasьtьp.
Daiarlap qoidь caraqa
Qasьna qьmьz tasьtьp.
Qaitqanda Qambar jcsjn dep.
Teŋjzden cьqьp er Qambar
Qatarlap artьp keledj,
Qaz benen yirek tьrnanь,
Tulpardьŋ çygjn вjtjrjp,
Toltьrьp ystjn ьrqadь.
Qarcьqanьŋ qьranь
Qanattь qustь qьrqanь;
Cьlьmnьŋ tutьp qumarь
Artьna moin вürmadь.
Kөrjnedj Nazьmnьŋ
Aldьnda өrmek qurqanь,
Qambar aittь өzjne:
— Osьqan kөŋljm вөljnjp,
Umьtьp ketsem çurtьmdь,
Qudaidьn, dedj urqanь.
Məljm boldь вatьrqa,
Aqьl men өner jstetjp
Qьzdьrmaq ycjn türqanь.
Qьsьlqan çerde cabadь
Qaraqasqa tulparь
Narsьz [2] oqtai qaŋqьtьp.
Qьzьqpen kөlden su jcpei

[1]) Cerjnj — çolвarьs.
[2]) Narsьz oqtai — qisьq oqtai maqnasьnda.

Taladь carcap caŋ çütьp.
Toqtamadь kjdjrjp,
Өte cьqtь qarqьtьp.
Sөilese almai Qamвarqa
Taqь da qaldь armanda
Otьrqan sulu kөz tütьp.
Acuь keljp Nazьmnьŋ
Asau taidai tuladь,
Qapalanьp Qamвardan
Çyregj qattь soladь,
Qьlьcьn alьp qolьna
Adьra qal dep sen өrmek
Altь çerden turadь...
... Sonda Nazьm sөileidj:
— Qaiьrьlmai qaida вarasьn
Qan syiektj Qambar au!
Qaвaqь qatьp carcaptь,
Qara atьŋnьŋ moinьnda
Өkpe вauьr çal bar au!
Arьzьma menjŋ qulaq sal
Aqьlьŋ bolsa aŋqar au!...
Cөldesen susьn jcseŋcj,
Bjzdjŋ yige tysseŋcj,
Çatьp turьp ketuge
Kytkendei вjzde çai bar au!
Moinьŋdь вerj вürsaŋcь,
Qucaqtasьp ekeumjz
Kөrjseljk tursaicь,
Artьŋda yngjr çar bar au!
Sonda Qambar sөiledj:
— Aqaiьnьm tauьstь
Qara attan вөlek malьmdь,
Sьrtьm вytjn, jc tytjn
Bjlmeidj eckjm əljmdj,
Kedeiljk degen zalьmdь.
Qoi вaqu qoldan kelmeidj,
At ystjnen, soqьs qьp,
Çemesem tauьp nanьmdь,
Ekj aiaqьm salaqtap,
Ac вөridei çalaqtap
Qinadь çoqtьq çanьmdь.
Üladan çaŋqьz balamьn
Qus etjn вerjp вaqamьn
Yidegj ekj kөrjmdj;
Oqan da nazar salamьn,
Qaвatьma alamьn
Alpьs yilj eljmdь
Senjmenen oinasam,
Ainalar jsjm qiьnqa,
Aiьpqa menj вuŋьrma
Aitamьn Nazьm zarьmdь...
... Əŋgj esektei aŋqьldap
Qoraz, Darar, Alcoraz
Qaidasьn dedj Qarьmsaq;
Qorlaqanь emes pe
Çalaŋ aiaq çarlьnьŋ
Çyrgenj вjzge çaqьndap?
Jnjlerjne aitadь:
—Aq semserdj qoiьŋa ap,
Maŋdaiьn çarьp, вasьn cap;
Çerge tyssjn moiьnь
Keledj kjmmen oiьnь;
Qьzqa tansьq mьrzanьŋ
Qьlьcpenen kөŋljn tap—
Beseu edj вelgjlj,
Əzjmвaidьŋ tentegj.
Qaida dep kedei çygjrdj
Qoiьnda вjr-вjr keltegj.
Çьn urqandai вarqьldap
Adamnьŋ вarьn çinadь;
Tysjp qaldь вjr çerge
Basьnan terj telpegj.
Altauьnьŋ jcjnde
Aqьlь kөp artьqca
Alcoraz edj zeregj.
Aqalarьna aitadь:
— Qambardьŋ kөŋljn qaldьrma,
Qairattь tuqan er edj,
Bolar dep вjr kyn dərkerj...
...Ekj talai js вolьp
At qulaqь teŋese,
Panalarsьn tьqьlьp
Osьnьŋ вarьp çeŋjne...
... Qьz Nazьmqa çaucь qьp,
Çiьrma çjgjt çjвerdj
Qalmaqtьŋ qanь çurtьnan.
Quirьq çalь tyljlgen
Qur aiqьr ustap çьlqьdan.
Çolqa tysjp çөsьlьp
Corqadan mjnjp вьlqьqan;
Susarь вerjk вasьnda
Ystjne kiip qolpьdan[1]

[1]) Qolpьdan — sьrttan çamьlatьn xalat.

Kerei ūlь Kelmembet,
Səiles qьlьp kjdjrdj.
Auldьn keljp sьrtьnan...
... Qabattap kigen kamzoldj.
Sьdьra tyime taqьnьp,
„Ertelj-kec cūvьrьp,
Kedeiler menj kərmese,
Qaladь — dedj, saqьnьp,
Otьmnьn basьn bermedj
Jzdegen çoqь tabьlьp.
Kerei ūlь Kelmembet
Sender de keldjn sabьlьp,
Kijz jlmei kecqurьn[1]
Tanьmaucь edjm ecvjrjn,
Qaibrlь bolsьn saparьn
Çənjndj kelgen suraibn
Çyrsjnder balam ne qьlьp?
Kelmembet sonda səiledj:
„Bolsьn dep əlj Əzjmbai,
Arьzьmdь sjzge aitam
Kətersen menjn nazьmdь;
Sausaqь altьn sunqarqa
Jldjreijn dep keldjm,
Kəldegj yirek qazьndь;
Altaiь qьzьl tylkige
Qosaibn dep oilap em,
Qūmaiь çyirjk tazьmdь;
Tjkpekke aq yi suraimьn
El qonbaqan sazьndь:
Buibrьp patcam çjbergen,
Qaita almaimьn būl çerden,
Jzdegen çoqьm tabьlmai.
Kelmembet taqь səiledj:
„Asьqpasan bai-eke
Myijzj ūzьn boz būqa
Artьna qarap būrьlьp,
Aidaibn desen syzedj.
Ijsj cūrtqa çaibьlьp,
Pjsken anqьp tyinegjn
Qoibna ətkjr kezdjk ap
Ortasьnan tjledj...
... Sen surasan Əzjmbai
Aitaibn kelgen çənjmdj;
Arada çyrgen çengemjn
Kiemjn qьmbat tonьndь.

Mərt[2] kjsjnjn belgjsj
Bjtjrsen tezdep sonьmdь;
Eckjm saqan tie almas
Ustasan menjn qoibmdь!
Çaucь qьp patca çjberdj
Çetj atasь orndь.
Alataudai aibatь
Rystem Dastan porьmdь;
Eregjssen onьmen
Qurtadь əbden sorьndь.
Səuletj men dəuletj
Qup ezjne qonьmdь.
Bygjn saqan meimanmьn
Tandap soi semjz qoibndь.
Quda tysjp quirьq çep,
Qьlamьz qьzьq oindь.
Noqaibnь caqьrma,
Ezjme ber toibndь.
Bjr yijndj bosatьp,
Saldьrьp təsek at usta,
Tьrnadai sozьp moinьndь...
...Kelmembettjn Alcoraz
Qulaqьn otap qūntittь;
Ətkjr qara pьcaqpen
Mūrnьn kesjp cūntittь.
Qьlcьqtai moinьn quratьp,
Toqpaqtai basьn sьmpittь.
Qoiandai kəzin badraitьp,
Byirektei betin būltittь.
Təskeiden qacqan borsьqtьn
Jnjndei qьlьp ynreitjp
Tanauьn ekj tanqittь...
...Qaraman qьldь qahарьn.
Aidahardai ьsqьrьp,
Betjne çaidь zahарьn.
Bjr çasauьl çjberjp
Çinadь tegjs cəharьn.
Bes mьn aldь adamnan,
Noqailьqa barmaqqa,
Çjgjttjn əncen qatarьn,
Daiar qьldь çyrmekke
Qudaidan surap saparьn.
Qaraman cьqtь qaladan
Kerneilerj baqьldap,
Bairaq—tular parьldap,

[1]) Kecqurьn — kecke taman.
[2]) Mərt — çomart degen sez.

Altьnnan qalqan darьldap,
Sьbьzqь sьrnai caqьldap,
Mjngenderj dal bedeu
Keledj bekter lapьldap.
Audarьsьp oinaidь
Buьrcьndai taqьmdap;
Cancьsadь macьq qьp
Aq naizasь satьrlap.
Kərjnedj albstan
Cūldьzdai ūcь çaltьldap.
Bjr kyn ətjp aradan
Əzjmbaidьn aulьnьn
Ystjne keldj çaqьndap.
Bie bauь calqьnqa
Qondьrdь patca qosьndь
Lackardь[1] kərjp sьrtьnan
Əzjmbai çaman cocьndь...
... Əzjmbai aittь çaqsьlap,
Er Qambarqa səlemdj.
„Tybjmjz bjrge tuьstь
Aqaibn kjsj ysteme.
Qalaica bjzben suьstь?
Kerei ulь Kelmembet
Bəlenjn çoibn quьstь.
Kəptjgjne syienjp,
Qalmaq ta beljn buьstь.
Byrkjttei cazьp cengeljn
Salmaqqa daiar urьstь.
Qairatьmьz aspaidь,
Qьlaibq desek urьstь.
Syiegjn sultan qorlai ma
Oilasьn batьr būl jstj!
Çauьn çaman senjn ai
Tastasьn basqa çumьstь".
Toqsan yilj Tovьrmen
Alpьs yilj Arьnь
Acьqqanda çesjn dep —
Qorçьnqa salьp çjberdj,
At basьndai altьnmen
Qoi basьndai kymjstj.
Ordasьnьn sьrtьnda
Otьr edj er Qambar
Saldьrьp təsek palastan.
Qaraman xandь bjlmeidj,
Qьz Nazьmqa talasqan.

Arьstannьn kəzi kəredj,
Bjr top adam keledj
Təŋrekke qarasqan.
Çan çaqьna alandap,
Kjsjge usap adasqan.
Attarь bolьp qara ter
Ucradь Qambarqa...
— Oida çoq çerde ot cacьp,
Qonьsьmьz tarьldь.
Qьzuьna cьdamai
Çvregjmjz çarьldь.
Ərtep ketjp baradь
Əzennjn nuь qalьndь.
Carpuь çurtqa tiedj
Əcjrmesen çalьndь.
Xan syiektj Qambarçan,
Aitamьn sjzge zarьmdь!
Ducpanqa kərset bjr qairat
Bjldjrjp elde barьndь.
Əkjnjcj kəp bolьp
Ətken js kelmes ornьna
Erterek bjldjr arьndь...
...Qambar aittь: „Çədjger"
„Kəlenke çerge tyspeidj
Çapraqsьz aqactan.
Kedei de bolsam kep edj
Qasьma qonsь çanasqan.
Barmaqqa qьldьm naqda
Artьma nazar salmastan.
Burьnqьnьn naqьlь
Nūr çauar degen talaptan.
Uədege opa qьp,
Besjncj kynj çetemin
Tjrj qьp qoisa çaratqan" ...
...Qahar qьldь Qaraman
Uiadan çalqьz balaqa,
Qoibndar dep urьstь
Kelmembet tysjp araqa.
Aiqailadь daustap,
Qalmaqtar cьq dep çekege
Qambarbek ulьp taqara-,
Patcaqa aittь, Kelmembet
Noqaibnьn Qambarь
Urьsqa cьqьp sailandь
Armanda bolьp qaimandar,

[1] Lackar—əsker maqnasьnda.
[2] taqara—dabьl.

Js qıьnqa ainaldь.
Qьlьc cauьp qan tөgjp,
Qьzdьrьndar maidandь.
Qolьna alcь barьndь
Aq saptь bolat naizandь.
Өzjm basьn kesemjn.
Ducpanqa tөtep bere almai,
Çyregj qorqьp taiqandь.
Osьndaida azudь
Kөrsetpesең asьrьp,
Batьr tuqan bekterjm,
Kөremjn qacan paidandь.
Ystjne tura mjneijn,
Çasanqan çauqa tieijn,
Kөlbadam attь daiarla,
Tyzetjp ürьp saimandь.
Qambar aittь Qaraman
Mьqtь bolsaң çeke kel.
Qasьma taman çaqьnda
Qьrqi jlgen torqaidai
Moinьndь çulьp alaiьn.
Qan aqьzьp kөzjnnen
Basьna sauda salaiьn...
...Olça qьlьp atьndь,
Erjndj otqa çaqaiьn.

Qonaqqa soiqan qozьdai
Tamaqьnnan bauьzdap
Kөnljndj senjң tabaiьn.
Cьdai almai bul sөzge
Qaharqa mjnjp Qaraman
Çьn ürqandai çulqьndь...
... Qambar menen Qaraman
Qarsьlasьp qьlьc cabьstь.
Aq naizasь aiqasьp,
Nar buradai alьstь.
Canьcqanьna cьdamai,
Astьndaqь kөlbadam
Cөge çata qalьstь.
Qalmaqtьң xanь Qaraman
Sol çaqьnan quladь.
Artьndaqь әskerj
Qolьnan berjp namьstь
Arьstan tuqan Qambarьң
Ac bөrjdei çalaqtap
Araladь qosьndь.
Aqьlьnan airьlьp
Qalmaqtar çaman cocьdь.
Ortasьnan әskerdjң
Qьzьl qan aqьp çosьldь...

Sūraw.

1. Qambar çolbarьstь qalai soqьp aldь?
2. Qambar andь kjmder үcjn aulaidь?
3. Qambar Narьm suluqa nege kөnl audarmaidь?
4. Qambardь әzjmbaidьң balalarь nege çek kөredj? Artьnan oqan neljkten çalьmadь?

Çattьqu.

1. Çolbarьstь soqьp alqan çerjn bөljp çazьp әkeljnder.
2. Qambardьң qalmaqtarmen soqьsqan çerjn өz sөzderjnmen aitьp berjnder.

CORA BATЬRDЬҢ ÇЬRЬ TURALЬ

Nәrik ūlь Cora tarixi bolqan adam. Keibjr maqlumattarqa qaraqanda Cora 16-qasьrda Qazan qalasьndaqь belgjlj kjsj kөrjnedj.

Bul kezde Qazan qalasьn orьstьң Ivan Grozni degen patcasь çaulap aladь. Ivan Grozni Qazandaqь tatar qalqьna çana manьndaqь basqa qalqtarqa qьsьm casaidь. Ivan Groznіqa basqa qalqtar qas boladь, onьң talaqьctьq nietjne, bөten eldj qьspaqqa aluьna bьlaiqь curt qarsьlьq, narazьlьq bjldjredj.

„Cora batьr“ cьrьnda osь Qazandь çaulap alqan Ivan Groznіqa qarsьlьq kөrsetjledj. Tarixta Coranьң bolqanь — Ivan Groznidьң bolqanь çana onьң Qazandь çaulap alqanь ras bolqanmen, Coranьң Ivan Groznimen soqьsqanь aitьlmaidь. Tarixta tjptj Coranьң batьr bolqandьөь da aitьlmaidь. Çaulap alqьc, tonaqьc patcanь çek kөrgen qalq өzjnjң Qialьmen Coranь batьr esebjnde әdeij çaudьn qolьnda qalqan Qazanqa attandьradь. Coraqa Qazandь çaulap alqan orьs patcasьn, onьң soldattarьn qьrqьzadь. Qazan qalqьn çaudan qutqaradь. Çalqьz bul emes, өleң çьrdьn, ertegjnjң denj osьqan uqsas çoramal, qialdan cьqqan nәrse boladь. Bjraq, bul sol kezdegj dәujr cьndьqьna qalqtьң oi tjlegjne bailanьstь bolьp cьqadь. Qalqqa Reseidjң otarcьl, qianatcьl patcasьnьң zorlьqь mәljm, onьң çalqьz aq elderdj talaitьndьqь, çaulap alatьndьqь mәljm. Osьnь bjlgen qalq Qazan siaqtь eldj çaudan qutqaruqa Cora sьndь er uldardьn attanqanьn, onьң çauьn çenjp cьqqanьn kөzdeidj. Sol maqsatpen Cora sьndь Batьrьn çьrlaidь. Ertegjde Cora batьrdьn әkesj Nәrik Qazan qalasьnьn adamь boladь. Ol Qazanqa sibsa almai basqa çaqqa ketedj. Onьң balasь Cora әkesjnjң tuьp, өsken çerjn cau aldь degen soң namьstanьp Qazanqa baradь. Qazandь çaudan qutqaradь. Syitjp, Cora batьr qalqtьң qamьn oilaitьn, elge qorqan bolatьn, eljn sьrtqь çauqa bermeitjn qalqtьң çauьnger ūlь bolьp esepteledj.

Cora batьr turalь auz әdebietjnde ekj tyrlj nusqa bar. Onьң bjrj uzaq, kөbine өlenmen keledj. Ekjncjsj qьsqaca, ertegj tyrjnde keleqj, bjz osь kjtapqa sol ertegj tyrjndegjsjn çjberdjk, bunda Cora batьr çөnjndegj ertek çьrdьң tolьq mazmunь berjledj.

CORA BATЬR

Cora çetj casqa çettj. Ol bjr kynj balalarmen oinap çyrgende asьqqa talasьp tөbelesjp, bjr balanь cūdьrьqьmen salьp cjberedj. Çetj casar Coranьң kyctiljgj soncama, әlgj bala sol arada can berdі...

Bjraq, būl tөbeles Coranьң da çyregjne bjtpestej ylken çara saladь, ol balalardan: „qu bas nemel Qanqьrqan Nәrjktjң balasь!“ degen sөzderdj estjp өzjnjң çalqьzdьqьn, būl cerde aqaiьn tuqan çoqtьqьn bjljp qapalanьp yijne qaitadь.

Yijne kele sala cecesjnen әkesjnjң el-curtь qalda eken çana onьң bul çerge ne sebepten kelgenjn suraidь. Mendjsulu balasьnьң bylaica ьzalanьp kelgenjn kөrgen soң, әuelj tura çauap bermei, olai būlai bultaqtaiьn dese, Coranьң qadalьp surauьna qarsь tura almai aqьrьnda өzderjnjң Qazan qalasьnan auьp kelgenjn aitadь...

Taqь da bjrsьpra zaman өtedj. Bjr mezgjlde Qazan cәrjn orьs patcasь alьptь degen qaьar taraladь. Cora batьr bul qaьarnь estjp cьdai almai, өz eljn orьs patcasьnan qūtqaru ycjn çyrmek boladь. Ol tulparьn erttep, çol çabdьqьn daiarlap attanarda cecesj Mendjsulu, qarьndasь Cьrьn botadai bozdap çьlaidь.

Sonda Coraqa cecesj Mendjsūludьң aitqanь:

--Әi Coraçan, çan balam,
Qaradan tuqan xan balam!
Tolqan aidai calqьqan,
Ijsj çupar anqьqan,

Būqaqь sudai tolqьqan,
Aq nekelj carьndь
Kjmge tastap barasьn?
Aqtacь bidj өltjrmei
Kemalqa bjzdj keltjrmei
Basqa tarlьq tyskende,
Arqadan samal eskende,
Qarьndasьn Cьrьndь
Qart ataq men anaqdь
Mysəpjrljk çerjnde,
Qaida tastap barasьn?

Cecesjnjq bul səzjne Cora batьrdьq aitqanь:

Bergen çanьn өzj alar
Çasaqan çalqьz qudaibm,
Menj çaudan өler dep,
Anaçan qьlma uaibm!
Qazьnalь Qazandь
Kəpjr[1] aldь degen soq,
Anьqьn bygjn bjlgen soq,
Munda naqьp cьdaibn?
Qazanda da bar arular,
Өzjmdj өzjm sьnaibn,
Qazandь kəpjr alqan soq
Barmai qaitjp turaibn!

Sonda Coraqa qarьndasь Cьrьnnьq aitqanь:

—Qazandь kəpjr aralap,
Qol saldь eldjq bijne.
Çau captь çurt çьlatьp
Keltjrmei eldjq kyijne.
Auzь tyktj patcanьn,
Qoldь saldь degen ne bolar
Musьlmannьq eljne.
Esen barьp, sau qaitsaq
Tūlparьq toqtai sabьltpa,
Tysjrjp mjngjl kyijne!!

Qarьndasьnьq būl səzjne Coranьq aitqan çauabь:

—Aspandaqь kөp çuldьz
Aumaitūqьn ornь
Temjr qazьq sen edjq.
Çer ystjndegj erlerdjq
Taimaituqьn tabanь
Arьstan tuqan men edjm.
Temjr qazьq aumasa,
Tas būrcaqtai çaumasa,
Toqtamaspьn būl çoldan.
Qoc aman bol munlьqьm,
Aqaq bjr keler өlmesel

Təuekelge bel bailap, cauqa tysken eldj oilap, Cora batьr Qazanqa qarap çol tarttь.

Cora batьrdьq çyretjn colьnda Noqajlь degen el bar eken. Noqailьnьq jcjnde Qūlьncaq degen er bar eken. Qalьq eldjq jcjnde Cora batьrqa çoldas bolьp çalqьz sol cьqtь.

Cora attanьp keledj.
Bykek qaqьp çeledj.
Aqtanker at astьndа,
Qulьncaq batьr qasьnda,
Cora batьr sol kynde
Tap on ekj çasьnda.
Oqa bөrkj basьnda,
Aq sunqarь qolьnda,
Ormambet bidjq ailalь
On segjz mьq Noqajlь
Arьstan Cora batьrdьq
Çyretuqьn çolьnda.

[1] Kəpjr degen səz—barlьq çerde patca, çau, zorlьqcьl, çauьz maqnasьnda qoldanьlqan.

Taqь da sol Noqailьnьq eljnde aru Maqtьm degen bjr sūlu batьrь bar eken. Cora batьr keledj degendj estjp, ol sonьn aldьnan cьqьp, çolьn tosьp tūradь. Cora batьrdь kөrgen çerde aru Maqtьmnьq aitqanь:

Cьraibqa qarasam,
Qara emessjn, torьsьn,
Qara bolsaq bola qal—
Artьq tuqan kөbesjn.
Oq qolьnda aq sūnqar,
Bykek qaqьp çelesjn.
Oqalь bөrk basьnda,
Aqtanker at astьnda,
Arьstanьm çөnjndj aita ket,
Qaisь çurttan kelesjn?

Sonda Cora batьrdьq Maqtьm suluqa aitqan çauabь:

—Tөre emespjn, qaramьn:
Kөkestjq ulь Tamamьn,
Tama jcjnde Cөvamьn,
Nərjk ulь Coramьn.
Qazьnalь Qazandь
Kəpjr aldь degen soq.
Yrgenciden attanьp,
Qairatьm tasьp baramьn.

Maqtьm sulu çana səiledj:

„Kөkjstjq ulь attanqan
Cora batьr senвjsjn?
Kəpjrge qarsь attanqan
El qutqarar ermjsjn?
Noqailьnьq eljnde,
Aru Maqtьm men bolsam;
Sen artьqpa men artьq
Ia bolmasa teqвjsjn?
Qazьnalь Qazandь,
Kəpjr aldь degen soq
Qairatьna cьdamai,
Qaharlanьp qattanьp,
Cьmьrqanьp cattanьp,
Mūzdai temjr qūrsanьp,
Ьza qьsьp busanьp,
Kek almaq bolqan cermjsjn?
Çolьq bolьp çurt assaq,
Kəpjrge qarai kyn salsaq,
Çolьqdь tosqan aruqa
Maqtьm sulu dermjsjn!
Aq syirjktei qolьmnan
Tamaq bersem cermjsjn?
Çalaq qьlьc beljqde
Kөnljq tьm aq toq pa edj?
Mьltьqьq çoq moinьqda
Uaibmьn çoq pa edj?
Duspanьq bar çolьnda,
Edjl sudьq bolьnda
Asqar-asqar tauь bar,
Qьrq mьq ceru çauь bar
Onan qaitjp өtesjn?
Oqa bөrkjq basьqda
Qulaqcьnьq taqь coq.
Yc ai toqsan qaharlь
Çauatuqьn qarь bar
Çoldan qaitjp өtesjn?
Bersem tamaq tatpaisьn
Qaida barsaq oqasьn.
Ças basьnnan moinьqda
Bjr balanьq qanь bar,
Odan qaitьp ketesjn?—

Maqtьm suludьq bul səzjne qarsь Cora batьrdьq aitqanь:

Nərjktjq ulь Coramьn,
Men Qazanqa baramьn.
Men Qazanqa barqanca,
Qar çaumasьn, nūr causьn
Men Qazanqa barqan soq
Qar çaumaqtan, qan çausьn!

Cora batьr bul sǝzdj aitqan soң Aqtankerdj borbaiqa bjr salьp, Qazanqa qarap çyrjp kettj. Nece kyndei çol çyrjp, asqar-asqar belderden, talai-talai kezeңderden ǝtjp, Qazan cǝhrjne cetedj. Qulьң caq batьr ekeuj picen bazarьndaqь Qabьl mьrza degennjң yijne keljp tysedj, Cora batьr çaqьndaqanda Qabьl mьrzanьң esjgjnjң aldьna salьq ycjn tauьq çumьrtqasьn almaq bolьp bjr sьpra soldattar keledj. Sol arada olardьң ne ycjn kelgenjn bjljp, Cora batьr men Qulьncaq batьr ьzalanьp cьqьp, bǝrjnjң bjrdei bastarьn kesedj. Sonan soң Qazandaqь soldattar Cora batьrdьң Qabьl mьrzanьң yijndeçatqanьn bjljp, onь ustap bailap ǝkeluge ceru çjberedj. Bul cerudjң kele çatqanьn estjgen uaqьtta Cora batьrdьң aitqanь:

Stambol, Qazan ekeu!—
Tjrek eaj eljme.
Musьlmannьң çurtьnьң
Syienjc edj beljne.
Burьnqьlar nadan au,
Qazandь qalai Saldьrqan,
Qalьң kǝpjr tǝrjne?
Edjldjң suь qosьlьp
Ekj airьlqan çerjne
Qьrьm bjr Qьrьm bolqalь,
Obrq mьn mecit salqalь
Bul Qьrьmnьң jcj edj.
Qorlьqsьz ǝsken er edjm,
Tamaqьma kynjnde
Tailь bie çer edjm
Bul Qazandь qutqarsam
Kǝpjrlerdjң qolьnan
„Is bjtjrdjm“ der edjm.
Aqtankerdj keltjrcj!
Erttep bjr onь mjneijn:
Sauьtьmdь keltjrcj!
Onь ystjme kieijn.
Mьnau çatqan kǝpjrge,
Allalap endj tieijn!
Cora atqa mjnedj,
Sadaqьn qarqa jledj;
Ol Qazannьң cǝhǝrinen
Alpьs bjr adam eredj.
Çau qarasьn kǝrgen soң
Alpьs bjr adam toqtaidь.
Qulьncaq batьr acumen
Olarqa qarap boqtaidь.
Cora batьr at cauьp,
Kǝpjrge qarsь umtьldь
Atьlqan oq ǝtedj,
Sjltegen qьlьc kesedj
Aqtanker at astьnda,
Oqa bǝrjk basьnda.
Aqtankerdjң tuiaqь
Çerge timei baradь.
Cora batьr ürьsta
Allalap syren saladь.
Jc qazandai qainaidь
Saldь Cora aiqaidь.
Aldьndaqь kǝujrdjң,
Kǝzderj qorqьp çainaidь.
Bǝrjn bjr çerge ijrjp,
Qulьncaq batьr ekeuj
Qoidai toptap aidaidь.
Er Coranьң aruaqь
Aidahar bolьp çutadь
Cora batьr kelgen son
Patcasь taudan quladь.
Qazandaqь noqaidьң
Muradь sonda boladь.
Cora batьr sǝileidj,
Sǝilegende ne deidj:
—At çaqsьsьn surasan,
Ǝndjçan men Qoqanda
Er çaqsьsьn kǝresjn,
Qьrьm menen Qazannan.
Ton çaqsьsьn kiersjn,
Xiua menen Bugardan.
Qazьnaiь Qazandь,
Berermjn kǝpjr sazaңdь,
Mūnan soң kelseң Qazanqa
Kǝrsetermjn çazaңdь,
Aldьrarmьn mazaңdь,
Qan ǝtpei qoiman qalaңdь
Çьlatarьnьn balaңdь.

dep Cora batьr Qazan cǝhǝrjn kǝpjr orьs patcasьnьң qo[illegible]an qūtqarьp ǝz eljne qaitadь. Nece kynder çol çyrjp Yrgenjc mamьndaqь yijne keledj. Sonda ǝzjnjң ata-anasьna kǝrjsjp qalьңdьqьna qauьsьp maqsatьna çetedj.

Sūrau.

1. Cora batьr Qazanqa ne ycjn attanadь?
3. Qazandaqь patcanьң soldattarь çurttan tauьqtьn çumьrtqasьn ne ycjn alьp çyredj?

Çattьqu.

Cora Qazanqa attanardaqь cecesj Mendjsūlud n sǝzjmen qarьndasь Cьrьnnьң aitqan sǝzjn keljstjrjp oqьp, ekeujnjң aibrmasьn kǝrsetjnder.

TARQЬN BATЬR

Poemada aitьlatьn Tarqьn batьr tarixta bolqan adam deitjn dǝlelder bar. Bjrjncjden Tarqьn batьrdьң atь basqa batьrlar çǝnjndegj qissalarda (poemalarda) aitьladь. Ol qissalarda Tarqьn batьr Esterek degen kjsjnjң balasь ekendjgj anьqtaladь. Tarixta Esterek degen bjr ataqtь kjsj bolqan. Ol 17-qasьrda çasasa kerek. Ekjncjden, Batьs Qazaqьstanda Tarqьn atьnda bjrnece çerler bar. Būlardьң bǝrj bjzge, tarixta Tarqьn degen bjr adamnьң boluь ras degen oiqa keltjredj.

Poemada Tarqьn batьr Aqca xan, Xanzada xan degendermen jstes boladь. Bjraq, būl xandardьң atь tarixta kezdespeidj, bular belgjsjz bjr kjcj-kjrjm xandar boluь kerek.

„Er-Tarqьn“ poemasь—batьrlar çьrьnьң jcjnen ylken orn alatьn poema. Poema kǝrkem çьr arqьlь Tarqьn batьrdьң erljgjn, adamgercjljgjn çьrlaidь. Poemada Tarqьnnьң el ycjn çanьn qiatьn çauьngerljgj, sьrtqь çaumen soqьsqanda kǝrsetetjn ǝçet qairatь, asqan batьrlьqь çьrlanadь. Sonьmen bjrge poema, Aqca xan, Xanzada siaqtь xandardьң opasьzdьqьn, çauьzdьqьn kersetedj. Tarqьn batьr bjr elden quqьn kǝrjp cьqqan adam. Ol Aqca xannьң eljne ketedj. Aqca xan maqьndaqь bjr çaumen soqьsadь. Ol çaudь Tarqьn batьr ǝzjnjң qairatь arqasьnda Aqca xanqa çeңjp beredj. Bjraq, Aqca xan oqan çaqsьlьq jstemeidj, qaita quqьn kǝrsetedj.

Tarqьn batьr Xanzadaqa baradь. Xanzadanьң çeңjn taqь bjr el çaulap alqan. Tarqьn batьr el ycjn ol çerdj Xanzadaqa qairьp ǝperedj. Xanzadanьң çauьn çeңjp beredj. Bjraq, Xanzada Tarqьnqa çaqsьlьq kǝrsetpeidj. Tarqьn qapьlьsta merjgjp qalqanda, Xanzada onь aidalaqa tastap ketedj. Bulardьң bǝrjde xandardьң opasьzdьqьn, çauьzdьqьn kǝrsetu ycjn aitьladь. Tarqьn sьndь batьrdьң qalq qorqanь, qalq çauьngerj ekendjgjn aiqьn kǝrsetedj. Sondьqtan poema qalq poemasь boladь.

Poemada Aqca xannьң qьzь Aqçynjs çьrlanadь. Aqçynjs ǝkesi aittьrqan xan balasьna barmai, çalqьz atь „Çer auьp kelgen“ Tar-

qьn batьrqa tiedj. Ol Tarqьn kərgen qiьncьlьqtьn bərjn kəredj. Bjraq, ol qiьncьlьqtarqa əzjnjn aqьldьlьqьmen təzedj, Tarqьnqa aqьl, kəmek beredj. Aqçynjs əz erkjn əzj saqtauqa qūlcьnqan, aqьldь, qaçьrlь qьz esebjnde kərsetjledj.

ER-TARQЈЬN

Erte zamanda Tarqьn degen er bolьptь. Eljnde kjsj əltjrjp qьlmьstь bolьp qьrьqsan Qьrьm çūrtьna ketjptj.

Ol uaqьtta Qьrьmda qьrq mьn mecit, qьrq xan bar eken. Qьrq xannьn yikenj Aqca xan eken.

Tarqьn Aqca xannьn eljnde çyrdj. Aidan ai, çьldan çьl əttj. Tarqьnnьn batьr ekenjn eckjm bjlmedj.

Ol uaqьtta Qьrьmnьn ar çaqьnda bjr çau bar edj: Onsan-Oimauьt[1] Toqьz san Torqauьt[2] degen ekj xannьn elj edj.

Osь ekj eldj alam dep, Aqca xan talap etjp attanadь. Tarqьn ecbjr adam çyrdemei aq qolmen bjrge attanьp kettj.

Tarqьnnьn əsker menen kele çatqanьn taqь bjr adam bjlgen çoq. Əsker Torqauьtqa barьp çettj.

Būlar barьp çetken soq, Torqauьttan cьq qaqьp, dabьl soqьp nece mьn əsker cьqьp soqьs qьldь.

Çer çyzj-qan sel boldь. Aqca xan qamaldь buzьp ala almadь.

Tarqьn əlj urьsqa kjrgen çoq. Ecbjr adam soqьsqa kjr dep Tarqьnqa aitqan çoq.

Aqca xan kəp əskerjn qьrьp, Torqauьtьь ala almai kerj qaitpaq boldь.

Aqca xan çurtьna qaitpaq bolьp tūrqanda:

Tarqьn sьndь batьrьq
Qaitarьn çūrttьq bjledj,
Alladan parman tjledj!
Quiьsqanьn qьsqartьp,
Ekj aiьlьn berjk tartьp,
Endj atьna mjnedj!
Ylken çaqsь qūdai dep,
Toqьz sandь torqauьt,
On sandь Oimauьt,
Dabьl soqьp, cьq qaqьp

Aldьna əsker cyrgjzjp,
Buiьm aldь būda dep,
Allalap batьr cabadь
Çalqьzdьq çarь qūdai dep!
Sarь ala tuь salbьrap,
Cabadь batьr tebjnjp
Çalmauьzdai emjnjp
Sьrtta çyrgen əskerge
Qaramaidь būl batьr.
Qamalqa kjrdj çeljgjp!

Tarqьn qamalqa kjrgen soq, Aqca xannьn əskerlerj mūnьq Tarqьn ekenjn tanьmasada: „Bjzdjq Noqaidьq bjr batьrь qoi" dep, qamalqa Tarqьnnьn artьnan əsker de kjrdj. Qamaldь buzьp alьp kənlderj acьlьp tьndь.

Aqca xan quanьp eljne qaittь. Elge kelgen soq, taranьp tьnьctap kənlj qoc bołqan son, xan taqьnda otьrьp ykjm qьldь:

[1] On-san Oimauьt—Qalmaqtьq ruь.

[2] Toqьz-san Torqauьt—būda solai.

„Çaudь alqan batьrdь tauьp maqan alьp kel!" dedj.

Tarqьn batьrdь tauьp xanqa alьp keldj. Xan kərjsip:

„Sen kjm bolasьn?" dedj.

„Xanьmьzdьn bjr bijn əltjrjp, çurtьma sibmsьz boldьm... sjzdjn ol astьqьzqa qacьp keldjm"—dedj Tarqьn batьr.

—„Sen kecegj qamaldь būzqan, çaudь qьrqan qairatьndь, tьnьqndь alqan çurtьna kərsetpedjq be?" dep xan taqь suradь.

—„Tek əz çūrtьmdь çlatudь cariqat qospaidь" dep, erterek auap qaibrdь.

Xan Er-Tarqьndь əsker basь qoidь.

2

Aqca xannьn bjr qьzь bar edj,
Cacьn taldap taraqan,
Biler mjngen bedeudei,
Bauьrьnan çaraqan.
Bet açarьn qarasaq
Çazqь tysken saqьmdai;
Et açarьn qarasaq
Terjsjnen aiьrqan

Arpa bidai aq undai,
Qas qabaqь kerjlgen,
Kjrpjgj oqtai tjgjlgen,
Bel būralьp bygjlgen,
Qaraqan kjsj ynjlgen
Qolaq cactь, qoi kəzdj!
Aq-Çynjs attь qьz edj.

Er-Tarqьnnьn batьrlьqьn, erljgjn, qairatьn qarauьlcь guldar, daiarcьlar Aq-Çynjs aruqa tysjndjrjp aittь.

Aq-Çynjs bjr qulьn caqьrьp alьp, qolьna mьn dilla ustatьp:

„Djllanь berjp, tjljndj kestjm: osьnda bjr Tarqьn degen çjgjt bar edj. Sol erdj ecbjr adamqa sezdirmei maqan caqьrьp alьp kel. Egerde əzjnnen basqa bjreu bjlse, nece çerden keskjlep əltjrgenjmdj kər!" dedj Aq-Çynjs aru.

„Kjsj çatpastan būrьn menjq acpalь altьn terezemnjq tusьna kelersjnder" dedj taqь qьz.

Qui Tarqьnqa barьp qьzdьq çarlьqьn aitьp, erdj altьn terezenjq aldьna alьp keljp qoidь da qьzqa qabar berdj. Qьz erdj terezeden yijne kjrgjzjp aldь: oinap kyldj.

Er qaitpaq boldь.

Aq-Çynjs turьp Tarqьnqa:

— Osь bjzdjq elde, sjzdei bolmasada, qьrq-san Qьrьmnьn mьrzasь Calmambet deitjn bjr çjgjt bar edj. Men sol çjgjtpen acna edjm. Ol çjgjttj, bəten bjr çjgjt eken dep, çanьlьsta əltjrjp aldьm. Sonьn qusasьnan tamaqtan, uiqьdan airьlьp çatucь edjm...

„Bul çarlьqьqьzdь qabьl aldьq" dedj de, Er-Tarqьn qaittь. Aq-çynjs Er-Tarqьndь caqьrьp alьp çyrdj. Bjrtalai zaman əttj.

Aq-Çynjstj bjr xannьn balasьna aittьram dep bjr kynj elcj keldj. Aqca xan kyieuge bara ma eken dep, qьzьnan suratьp edj, Aq-Çynjs:

— Əkem çauapqa yc kyn mūrsat bersjn, dedj.

Qьz Tarqьndь caqьrьp aldь da:

„Menj bjr xannьn balasьna aittьruqa elcj keljp catьr. Əkem menj bermek bolьp. menen ruqsat suraitь. Men xan balasьna tansьq emes-

pjn, өzjmde xan balasьmьn. Suluqa taŋsьq emespjn: өzjmde sulumьn. Kjmnjŋ baqьtь zor bolsa soqan baram... Endj menj bjreuge qor qьlqanca, batьr ekenjŋ ras bolsa, sen menj alda qac, men saqan tiem: senen basqa eckjmge timeimjn: kөnljm saqan audь, senj syidjm!" dedj.

3.

Er-Tarqьn Aqca xannьŋ qanattь qara çorqasьna Aq-Çynjstj mjngjzjp alьp qactь.

Yc kyn, yc tyn өtkende qarauьlcь quldar, xannьŋ bjr qazьsьna barьp:

„Xannьŋ qьzь Aq-Çynjs sulu saraida çoq. Bjlmeimjn kjmmen qacqānьn"—dedj. Aqca xan qazьdan qabar alьp:

—„Qьz çalqьz qacqan çoq cьqar, bjr çjgjtpen qacqan cьqar, çjgjterdj tygendeŋder!" dedj.

Tarqьn batьr çoq boldь. Tarqьn batьr çoq dep, xanqa qabar berdj.

Xan el-çurttь çidь da:

„Men qьzьmnьŋ ol qьrqьzbeneŋ ketkenjne razь emespjn: Oi qar qьzьm, ketse kerek edj xan balasьmenen, syiek qorlap qaramenen kettj. Qьzьmdь kjm quьp çetjp aiьrsa, sol alsьn! Qui bai bolsьn, qui çarьlь bolsьn, qui ças bolsьn, qui qart bolsьn, tek kjm aiьrsa sol alsьn; quьp çetjp өltjrse, qunь çoq bolsьn. Tek Tarqьnnan airьŋьz da, өzjnjz alьŋьz... Qьzьma kөnljm qalьp өkpeledjm" dedj.

Xan munь aitqan soŋ, çurt Aq-Çynjs, Tarqьndь qudь: bjreu ekj atpen, bjreu yc atpen, bjr atь boldьrsa da, bjr atpen quьp çetermjn dep oiladь.

Dalaqa cьqqan çurt çiьlьp keŋestj: „bjz mūnь qusaq ta, quьp çetsek te, Er-Tarqьn qьzdь „ala qoi" dep bjzge bermes. Tarqьndь bjz ala almaspьz. Qaharь kelse Er-Tarqьn qьrьp ta keter dedj de, çūrt qorqьp, qumai yilerjne kerj qaittь".

6.

Er-Tarqьn Aq-Çynjstj alьp, Edjldegj Ormambettegi on san Noqaiьqa bardь. On san Noqaiьnьŋ on xanь bar edj. Sol on xannьŋ jcjnde bjr Xanzada degen xan bar edj. Xanzadanьŋ qol astьnda bjr bidjŋ yījne keljp Er-Tarqьn men Aq-Çynjs qondь.

Bi:

—„Sjzdjŋ asьlьŋьz kjmnen?"— dedj.

Er-Tarqьn:

—„Bjzdjŋ asьlьmьz qьrqьzdan, asьlьm qьrqьzdan bolsa da, Qьrьm çūrtьna çaqьnbьz" dedj.

Bi:

„Oiai bolsa, atьŋьz kjm?" dedj.

—Menjŋ atьm: Er-Tarqьn—dedj.

—Qasьndaqь çoldasьŋ kjm?—dedj.

—Çoldasьm: Aqca xannьŋ qьzь Aq-Çynjs sulu dedj. Aqca xannьŋ qьzь Aq-Çynjs sulu bul bolsa, saparqa cьqьp-qacьp çyrgenj qalai? dedj.

—Men alьp qacьp çyrmjn,—dedj.

—Aq-Çynjstei suludь alьp qacьp çyretjn sen qai Tarqьnsьn?—dedj.

—Torqauьttьŋ qamalьn buzqan Tarqьnmьn—dedj.

Bi Tarqьndь sīladь. Xanzadaqa barьp məljm qьldь. Xanzada xan Tarqьndь, Aq-Çynjstj caqьrьp bjr altьn saraiьna kjrgjz—dedj bige.

„Tarqьn on bes kyn qonaq bolьp tьnьqqan soŋ eljn saqьnar, dertj bolar, jcj cerlj bolar... Batьr Tarqьnqa menjŋ qol astьmdaqь bilerdj, batьrlardь, coralardь aralatьp yijr qьl, aralatьp bolьp Aq-Çynjstjŋ qasьna alьp kel. Sonda өz eljn saqьnbas"— dedj.

Bi xannьŋ aitqanьn orndap, Er-Tarqьnqa eljn aralatьp biler, batьrlar, coralarmen tanьstьrdь.

Bjr kynj çaqsьlar çiьlьp Xanzada xanqa keljp:

„Tarqьn batьrdь Caqan suьnьŋ boiьndaqь qamalqa çumsalьq, qalmaqtь Caqannan quьp, bjzge çerjn tartьp әpersjn"— dedj.

Xanzada xan Er-Tarqьndь caqьrьp alьp:

„Sen өz çūrtьŋnan qacьp Qьrьm bardьŋ. Aqca xanqa Torqauьttь alьp berdjŋ. Mьnau Edilden cьqqan Caqan deitjn sudьn boiьndaqь qьl calauь kөp qalmaqtь bqьstьrьp, çerjn bjzge tartьp alьp ber"—dedj.

—Bәli, bas taqsьr! Çarar! Menjŋ qasьma yc kjsj çoldas berjŋjz!—dedj Er-Tarqьn.

—Kjmderdj alarsьn?—dedj xan.

—Bjzge berjŋjz: Qarasai ūlь Kөbendj, Alcaqьr ulь Tebendj. Omar ūlь Sebendj. Osь yceujmen barьp qararmьz. Çalqьz çerj qalmas—dedj Er-Tarqьn.

Er-Tarqьn çoldastarьmen qalmaqtь Caqannьŋ basьnan bostьrdь. Caqannьŋ basьnda belden asьrdь. Qoŋьsьn adьra qaldьrdь.

Er-Tarqьn qarauьl qaraimьn dep, beldjŋ ystjndegj çalqьz emen aqacqa barьp basьna cьqtь. Kөldenen butaqqa Er-Tarqьn atca mjnjp edj, cjrjk būtaq sьnьp erdj çerge ala tystj. Er-Tarqьnnьŋ bel omьrtqasь buьnьnan cьqьp kettj: Batьr mertjktj.

Er-Tarqьndь çoldastarь naizaqa salьp, Xanzada xanqa ekj aida alьp keldj.

Qanca baqsa da Er-Tarqьn çazьlmadь, çatqan ornьnan turmadь. Xanzada xannьŋ elj altь bulaqtь Būlqьr taudь çailaitьn edj. Bulqьr taudan ekj kөcjp Xanzada xannьŋ elj baiaqь qalmaqtьŋ çallauь Caqanqa barьp qondь.

Caqannьŋ boiьna barьp qonqan soŋ, qaitьp keljp alamьz dep, altь çeti kyndjk azьq berjŋ Er-Tarqьndь, Aq-çynjstj, Tarlan attь çurtьna tastap kettj.

Tamaq tausьldь, elden kjsj kelmedj. Arqandaul- Tarlan attь baqatьn kjsj çoq. Er-Tarqьn, Aq-Çynjs actan өlerdei boldь. Er-

Tarqьn qapalandь: el-çürtь, tuqan çerj esjne tysjp, Er-Tarqьn çьrladь da tolqadь:

Bulqьr, Būlqьr, Būlqьr tau!
Būldьrap tūrqan qūrqьr tau!
Qaptai qonar eljm çoq.
Eljm kynjm kərj bozl
Səilesetjn tjljn çoq,
El taptьrar ma ekensjn,
Arьsan da çanuar.
Kərseter edjn bjr qara,
Saqan mjner beljm çoq!
Bui camaqa kelgende,
Açalьm actan boldь ma?
Auzda çerge çemjm çoq.
Eger əlsem bui çerde,
Syiek ustar tenjm çoq.
Kək calqьnnьn ystjnde
Kəgerjp keljp çatьrmьn
Ystjme kier kebjn çoq.
Enrep çyrgen er edjm,
Qaptaqan qara borandai,
Ətkenjn be dynie boq!
Accьlь toqai ala bas,
Aq—sara aldьm boz aqac,
Altьndь sarai qara cac
Ala bastan boran borasa,
Boz aqactan boran boramas.
Tulpar tuqan Tarlanьm,
Telmjrjp qiqu taiansa,
Qara terge boialsa,
Naiza boilь çer kelse.
Çabь daiьn çaltandap,
Tyser çerjn qaramas.
Qapьda ətken dynie ai,
Alaqьna aidai taqa qaqtьrьp,
Edjldjn kyz qatqan kəkce mu-
zьnda
Cauьp ketsem taia almas!
Qarьndas kjmde bar bolsa,
Çamandьq çer kez kelse,
Cьbьn çanьn aiamas!
Çannьn çaman bolmaqь:
Çamandьq çer kez kelse,
At sauьrsьn bjr berse,
Qaibrluqa çaramas!
Caqan boiьn candaiьp,
Kece ketken it Noqai,

Çurtьna tjrj tastap ketkenj,
Əsjmnen qalmas bui etkenj.
Aq-Çynjstei aruьm!
Bolqanьma mūnьn da
It tigendei aram as!
Kək kəgercjn, kəgercjn,
Kək—kep ūcar çem ycjn.
Badanamdь basa bəkterjp,
Çattan çoldas qasьma ertjp,
Kyn-tyn qatьp çortqanmen,
Ata nekes qalmaqtьn
Cailau qьstau çer ycjn,
Tartьp alьp qalmaqtan
Edjlden cьqqan on Caqan
Berjp edjm Noqaiqa,
Arьstan tuqan er ycjn,
Ataqa nəlet Noqai ai!
Elemedj səzjmdj,
Silamadь əzjmdj.
Çaudьratьp kəzjmdj,
Tastap kettj çurtьna,
Bjr mertjlgen bel ycjn
Qapьda ətken dynie ai!
Tarqьn-Tarqьn! deitūqьn,
Qolьnan sarqьt çeitūqьn,
Çamandьq çer kez kelse,
Qairьlmai ketpen deitūqьn,
Qarasai ūlь Kəbendi.
Alcaqьr ulь Tebendi.
Bjrge çortqan çoldasьm,
Beilj çaman oqbasьn!
Osьndai qьn çerlerde
Kelmei kettj ne ycjn?
Alu kennjn auьr qoiь
Altь kyndei atьsьp,
Bərjn bjrdei qьrqanda,
Saia cьqьp turqanda,
Balalь maral kelgende,
Qoianaq ūlь Qari Qo;aq
Balasьn bailap atqanda,
Atqanqa çьqьlmai balasь,
Aqsai basьp ətkende,
Bjzdjn dəuge çetke de,
Tarqьn sozьp tartqanda,
Qos çauьrьnnan ətkende,

Qьrq çjgjt qasьmdaqь
Suьra aimadь oqьmdь.
Tasqa kjrgen tarlьqta
Qapьda ətken dynie ai!
Basьmnan dəulet qusь ūctь ma?
Qaiqьsь beldjn mundai qьstь ma?

Jcjm ottai çanadь,
Çalьndь çyrek caladь!
Bui jsterdj aitqanda,
Djn kəpjrge bolmaqan
Oqan tigen onbaqan!
Arnau degen az qala,
Alpьs atьn baqtьrqan,
Aqa jnjsjn çaqtьrqan.
Aq sebenjn balasь
Aq aiuandь çuьttьn,
Altьn alqan men edjm
Sol sapardan qaitqanda
Balta berdjm tal ycjn,
Taldь kestjm sal ycjn.
Ainalasь altь aicьlьq Edjlge
At tarlandь talai-talai salqanьm!
Edjldjn arqь caqьnda
Ataqa nəlet qalmaqtьn
Sьnsьp çatqan malь ycjn,
Attanbadьm olça ycjn,
Attanqanmьn ducpanqa
Ata-babam eçelden
Eskj kegj bar ycjn!
Qolan cactь qoi kəzdj,
Qiqac qastь Aq-Çynjs.
Aittьm qūdai çolьna!
Kece Noqai çurtьna
Menj tastap ketkende,
Kəkrektegj çan ycjn!
Ainalaiьn tarlanьm!
Biler mjngen bedeuge
Sen tūrqanda barmadьm
Qьrdan qiqu təgjlse,
Edjlge taman ynjlse,
Çalqьz aq senj qarmadьm!
Qialai qiqu bolqanda,
Qara tūman tolqanda,
Senjmen edj dərmenjm!
Mjnbei tyspei qaçьdьn,
Arqanda tūrьp arьdьn!
Aldьna kep bjtseicj

Qamьstь kəldj, quraqьl
Suaratьn balam çoq,
Tənjr qьldь caram çoq!
Mandaiьnan aqsaicь
Qьrqьz qara tau būlaqьl
Qalamdai qasь syrjlgen,
Oimaqtai auzь byrjlgen
Aq-Çynjstei arudьn
Alqanьnan airьlьp,
Səngenjme cьraqь?i
Qūdjretj kyctj qūdaiьm
Aq- Çynjstei arudьn
Kəz aldьma kəlbektep,
Actьqьnan enbektep,
Kəzjme menjn kərsetpei.
Aldьna kep əlseicj
Kijktjn çetjm laqь!
Menjn byitjp çatqanьm
Əz çerjmnjn çьraqьl
Enrei-enrei keteijn
Qьrьmda qalqan erlerdjn
Estjgei saqat qūlaqьl
Sol batьrlar kelmese,
Çaiьmdь solar bjlmese,
Ketken çaqtan qaibrlьp
Ekeumjzge kjm kelsjnl?
Atam qaldь deitūqьn,
Əzjmnen tuqan balam çoq!
Balam qaldь deitūqьn,
Ata menen anam çoq!
Baurьm qaldь deitūqьn
Aqam menen jnjm çoq!
Beljmnen basqa çaram çoq!
Auьzqa çerge asьm çoq!
Bjreu qaibrlьp kelmeidj,
Ne bolqanьn bjlmeidj,
Er-Tarqьndь kərmeidj
Ataqa nəlet aq syiek!
Oilap-oilap qarasam,
Xanzada qannan saran coq
Asьl tuqan Aq-Çynjs!
Kəktj būlt qorsaidь,
Kyndj baiqai qarasam,
Kyn çauarqa ūqsaidь,
Aidь baiqai qarasam,
Aidь būlt qoiçaidь,
Tyn çauarqa ūqsaidь.

Qosuьldurьn[1] erjtken
Kəlde qular culaidь!
Culaqanqa qarasam:
Kəkten sunqar cyijljp,
Soqьlqanqa uqsaidь!
Boidь baiqai qarasam
Qol aiaqьm kesjljp,
Auz mūrnьm jsjnjp,
Allanьn qaq būirьqь
Taianqanqa uqsaidь.
Kəkten būlt su kelse,
Kəptep bolmas ne paidal?
Kəkte culdьz sьrьlsa,
Septep bolmas ne paida?!
Kəldenen tur tulparьm
Cabьsьn maqan ne paida?!
Kərjp alqan kərktj en,
Tanqdap alqan tektj en,
Maqan tidjn ne paida!?
Alladan əmjr bolqan son,
Mezgjlj çaz tolqan son,
Kəremjsjn çatqanьn
Arьstannьn bjr saida?!
Qolan cactь qoi kəzdj,
Alcandaqan aruьm!
Açarьn salma kəzjme!
Raucan nūrьn kərgende
Өleijn dep çatsamda
Qai-qaidaqьm qursaidь
Mjnbei tyspei qaçьdьn,
Arqanda tūrьp arьdьn,
Ainalaiьn tarlanьm.
Biler mjngen bedeudei
Bezek basqan aiaqьn!
Qulьn emdjn sen, tai emdjn
Qūnan casta arda emdjn;
Dənen çasta yirettjm,
Altь qabat ala arqan
Çjbekten ərjp syirettjm!...
Altь çasta aqtattьm,
Alcaqtattьm, oinattьm
Arpa bidai asattьm.
Çetj çasqa kelgende,
Çer dynkjldei çelgende,
Dūspan kəzj qorqtь
Qandai qatьn qinaidь,
Taudan asqan tulparьm,
Ien Tarqьn өlgende?!
Ot ornьndai tuiaqtьm
Omьrtqan bar oqtaudai!
Men çaurьnьqa qarasam:
Sьpьra çapqan taqtadai!
Quirьqьqa bolaiьn:
Qьnaptan cьqqan qançardai!
Çalьqa senjn bolaiьn:
Kyltelegen çjbektei!
Cьqcьtьqa bolaiьn:
Oralьp çatqan kəbektei!
Qulaqьqa bolaiьn:
Kəlge bjtken quraqtai!
Qabaqьqa bolaiьn:
Qara—albastь qabaqtai!
Bauьzdau çerjqe bolaiьn
Pjsken alma sabaqtai!
Ekj kəzjqe bolaiьn:
Çaqqan qorqьt cьraqtai
Tanauьqa bolaiьn:
Tybjn alqan celektei!
Omьrauьqa bolaiьn
Cьqqan Edjl Anqadai!
Telmjrjp qiqu kelgende,
Cūbar tudь cūlqanьp,
Qara terge būlqanьp
Aq synqjnj qolqa alьp,
Mjnermedj arqana!
Çauьrnьqa bolaiьn:
Sanь qara kəmirdei;
Sybeljk çerjqe bolaiьn
Tastan soqqan qorqandai!
Cambasьqa bolaiьn
Usta soqqan sandaldai!
Turpatьqa bolaiьn:
Tulpar tuqan çorqadai!
Qartaiqanca mjnbedjm!
Өlgence dəujr syrmedjm!
Oilap keljp qarasam:
Çjgjttegj men beibaq
Bolqanьm ba sor manqdai!...

[1]) Qosuьldurьn—balapan maqnasьnda.

qan qьstauьnan, qalaqa ədeij kjsj çjberjp kjtapqanaqa oqьp bjtjrgen kjtaptarьn çetkjzjp, ekjncj tьn kjtaptar alqьzьp oqitьn bolqan. Kəp oqьqanь ədebiet. Əsrese, orьstьn klassik ədebietjn zerttep, tekserjp cьqqan. Sodan arь çalpь tarix, tabiqat qьlьmь, filosofia kjtaptarьn oqьqan. Bul oqьqan kjtaptardьn jcjnde Darvin, Spenser, Dreper degen, filosoptardьn kjtaptarь bar.

Oquь, tegjnde, çalqьz orьsca emes, musьlman qulamalarьn, caqьrlarьn da (aqьndarьn) tastamaqan siaqtь.

Qьlьm jzdeudj çalqьz өz basьna qana almai, balalarьn da oqьtqan. En kəp oqьqan balasь Əbdiraqman 90-çьldarda qurt aurudan өledj. Onьn artьnan, syienjc bop çyrgen jnisi Ospan өledi.

Osь ekj өljm Abaiqa bas qaiqьsьnьn jcjndegj ylken qaza bop tiedj. Ekeujnjn өljmjne arnap cьqarqan kyijnjc qaza өlenj aqьnnьn kənl lirikasьnьn jcjndegj en bjr kyctj səzderj.

Abai osь siaqtь ər aluan soqqьlarmen cəgjp kele çatqanda, 1904-ç., en çaqsь kərgen өnerlj, oilь balasь Maqauia өljp, sonьn artьnan qьrq kynnen son өzj de өledj.

Abaidьn çibrma çьldьq aqьndьq enbegjnjn jcjnde kepten kəp çazqanь qoqamdьq taqььptar boladь. Bjr өlenjnde „yiren", „uqьn", „tyzel" dep ustazdьq etjp çetekteimjn dese, basqa bjr top өlenjnde tyzelmegenge kyijnjp, qinalьp ьza acumen səilep ursьp, çerlep, cenep, aitadь. Taqь bjr top өlenjnde: nece tyrlj aitqan çumsaq ygjt өsietke de: ūrsьp aitqan acu səzge, sьnqa da tyzelmegen son—endj qaiqьrьp, kynjrenjp ..calqьz tyzeuci men qana boldьm, sender uqьmpaz, menreu top, kəp boldьn, degenimdi istete almadьm, paidanдь tysjnqjre almadьm" dep əlsiz bascь bolqanьn bildjrjp, өkjnjp səileidj. Çoqarqьlardan bөlek bjr aluan өlenj osьndaiqa arnalqan.

Osь siaqtь taqьrьptarqa arnalqan cьqarmalarьnьn jcjnde: „oqu bjljmge çarmas, balandь oqьt", „erjncek bolmai ornьqtь kesipke salьn-sauda qьl, carиandь nьqtь usta" — deidj. Burьnьn naiqьqan enbeksiz, өnersiz tjrcjljktin mezgjl ketij; endj çanarqan dəujrge beijmdeljp—өnerlj bol, maqnalь qairat tan"—deidi.

Abai өzjnjn cьqarmalarьnda өz dəujrjnjn barlьq bolmьsьn alьp, sonь өte ylken, aiqьn suret qьp tegis kərsetti.

Abai өz dəujrjnjn ainasь. Өz tūsьnьn qaicьlьqьn terennen qamtьp, kərkem səzben, çandь obrazben suretteidj. Qoqamnьn jlgerj basuьna, erkjn өsujne bөget çasap, aiaqtan alьp oibrqan reaksiacьl bekterdj qattь sьnaidь, keketedj. Patcanьn qazaq dalasьndaqь өkjlderj bolqan bolьstardь, surqia sum qulardь qattь ceneidj. Өzjnjn realistjk sьnьmenen ol siaqtь kedergjlerdj çoiqьsь keledj. Qoqamdь jlgerj syireidj. Mədeniettj, texnikalь өsu çolьna tysudj arman etedj. Ol ycjn qoqamьn oqь, yiren, enbek qьl, өner bjl, carua өsjrudjn çolьn menger dep yndeidj. Abai osь siaqtь aitqan өsietterjnjn bərjnde qazaq qalqьnьn erkjndeujn kəzdeidj, onьn qamьn oiladь.

Abai qazaq ədebietjnjn atasь, çana ədebi ettjn basь. Abai qazaq ədebietjne evropa ədebietjnjn ylgjsjn endjrdj. Өlenjnjn tyrlj bai bitь,

poezia tjljn çasadь. Qьsqa eleŋdermen kөp maqna bererljk basaiaqь çūmьrlanьp tep-tegjs kelgen eleŋder çasadь. Өleŋnjŋ lirika tyrjn tuqьzdь. Qьsqasь Abai qazaq poezlasьn sara esu çolьna cьqarqan ūlь aqьn, Abai ezjnjŋ osьndai әleumettjk, әdebiettjk eŋbegjnen qazaqtьŋ qalq aqьnь atandь. Klassik aqьn. Sondьqtan, Abaidьŋ qazaq әdebietjndegj eŋbegjn baqalap, Qazaqьstan ykmetj 1934-çьlь Abaidьŋ iubeleijn etkjzdj.

INTERNATTA OQЬP ÇYR

Internatta oqьp çyr,
Talai qazaq balasь.
Çaŋa espjrjm, kөk erjm,
Beine qoldьŋ salasь.
„Balam zakon bjldj“ — dep,
Quanar ata-anasь.
Oiьnda çoq olardьŋ,
Cariqatqa calasь.
Orьs tjlj çazuь,
Bjlsem degen talasь.
Procenie[1]) çazuqa,
Tьrьsar kelse camasь.
Ьnsapsьzqa ne kerek!
Jstjŋ aq pen qarasь.
„Nan tappaimьz“ demeidj.
Byljnse eldjŋ arasь,
Ьçdaqatsьz mexnatsьz
Tabьlmas qьlьm arasь.
Az bjlgenjn kөpsjnse,
Kөp qazaqqa epsjnse,
Kjmge tier panasь?
Orьs terjs aitpaidь.
„Çaman bol“ — dep olardь.
Qanь būzьq ezj oilar
Qu menen sum bolardь.
Orьsta qalar çalasь.
Bul jske kjm vinovat [2])
Oiьnda çoq bjrjnjŋ,
Saltikov pen Tolstoi,
Ia tjlmac, ia advokat
„Bolsaın“ — degen bәrjnde oi.
Kөŋljnde çoq sanasь.
Aqьlь kjmnjŋ bar bolsa,
Aitьŋьzcь bolsaŋьz,
Demes mūnь tjlj accь.
Zdravomisləcci[3])
Aqьl aitpai ma aqasь,
Paida oilama, ar oila.
Talap qьl artьq bjluge,
Artьq qьlьm kitapta,
Erjnbei oqьp kөruge,
Voenni qьzmet jzdeme,
Oqalь kijm kiuge,
Bos maqtanqa salьnьp,
Beker kөkrek keruge.
Qьzmet qьlma yiezge,
Çanbai çatьp sөnuge!
Qalai sabьr qьlasьn,
Çazьqsьz kynde sөguge:
Tura sөzjn aita almai,
Qit etuge bata almai
Qorlьq penen cjruge.
Az aqcaqa çaldanьp,
Өnbes jske aldanьp,
Çol taba almai çyruge.
Alьsta bolsa jzdep tap,
Korennoiqa[4]) kjruge.
Talaptь erge nūr çauar,
Çyrjp өmjr syruge.
Adal çyrjp adal tūr,
Scotьŋ tura keluge.
Çanьŋa çaqsa soŋьnan,
Çalqaulanba eruge.
Iә ez betjŋmen tәuekel,

[1]) Procenie — arьz.
[2]) Vinovat — aiьptь.
[3]) Zdravomisləcci — esj durьs, sanalь.
[4]) Korennoi — orta at.

Zanimaisa promьslom[1])
Çeŋjl kөrme, bek kerek,
Oqan da qьlьm, oqan da oi.
Qalaica qaida enuge.

Sūrau.

1. Abai bul eleŋjnde internatta oqьp çyrgen balalardьŋ ata-anasьn nege mjneidj?
2. Abai oqudaqь balalardь nendei jske ygjtteidj, olarqa kjmnen tәljm ai deidj?

ӘSEMPAZ BOLMA!

Әsempaz bolma әr nege,
Өnerpaz bolsaŋ arqalan,
Sen de bjr kjrpjc dyniege,
Ketjgjn tap ta bar, qalan!
Qairat pen aqьl çol tabar,
Qacqanqa da, quqanqa.
Әdelet, capqat, kjmde bar,
Sol çarasar tuqanqa.
Bastapqь ekeu soŋqьsьz,
Bjte qalsa qazaqqa,
Aldьŋ çalьn, artьŋ muz
Barar edjŋ qai çaqqa?

Paidanь kөrseŋ bas ūrьp,
Maqtandь jzdep qaiqь almai
Mjnjndj urlap çasьrьp,
Maidanqa tyspei bәige almai
Өzjnde barmen kөzge ūrьp.
Artьlam deme ezgeden,
Kyndestjgjn qozdьrьp,
Azapqa qalma ezgeden!
Aqьrьn çyrjp, anьq bas,
Eŋbegjŋ ketpes dalaqa,
Ustazdьq qьlqan çalьqpas,
Yiretuden balaqa.

Sūrau. 1894-çь j.

1. Abai bul eleŋjnde çastardь qandai jske ygjtteidj?
4. Abai būl eleŋjnde qandai mjnezderdj terjstep mjneidj?

MASOQŪD

(poema)

Ia alla, qurmetjŋde dostьŋ Maxmut,
Tjlge çәrdem berjlsjn tura maqsut.
Arun Racit xalifa zamanьnda,
Baqdadta[2]) bjr çjgjt bar atь Masoqūd.
Cәhәrdan bjr kyn Masqud cьqtь tьsqa,
Bardь ma kezj keljp bjr çumьsqa,
Bjr ūrь bas sap tonap çatqan çerde
Bjr bicara kez boldь, cal baiqusqa.
Cal baiqus aiqailaidь attan salьp,
Alьrьp alqan çan çoq onь barьp.
Kjm de bolsa bjr erljk qьlaiьn dep
Masqud ūctь urьqa ontailanьp.

[1]) Promьsl—kәsjp.
[2]) Baqdat — Qos ezen boiьndaqь qalanьn atь.

Masqudtь ūrь captь qьlьcpenen,
Təujr aq çan saqtaptь çūmьspenen.
Esen-aman cal daqь qutьlьptь,
Masqudtan çau qacqan soŋ urьspenen.
Masqudqa keldj əlgj cal kəzjn tjktep,
Kərse bastan aqьp tūr qan djrdektep.
Mūnьŋ qarьzьn meл de ətep keteijncj,
Çjgjt qoi er kəkrek, çau çyrek dep.
„Ei çjgjt, ne qьlsaŋ da er ekensiŋ.
Kərgeisjn erljgjŋnjŋ berekesjnl
Sebep bop menj açaldan sen aiьrdьŋ
Maqan qьlqan qarьzьŋdь alla ətesjn.
Bai emen, batьr emen, dan emespin.
Ataqtь artьq tuqan çan emespjn.
Sebep bolьp aiьrdьŋ menj açaldan,
Çaqsьlьqtь bjlmeitjn cal emespjn.
Men bjr cal dyniede çihan kezgen.
Ertеŋ tyste ketemjn cərjŋjzden.
Erterek pəlen çerden tosьp tūrьp
Alьp qal bjr bazarlьq, çanьm, bjzden.
Pūl ycjn qьzьqpassьn, sen de bjr er,
Senj maqan kez qьlqan paruardikar.
Bjr qūdanьŋ qaqь ycjn men tjleimjn,
Qabьl kər, sertjm ycjn qolьŋdь ber.
„Urьqa çjberdjm men namьsьmdь,
Kjm būldar mundai-mundai qьlqan jstj".
Alla qaqь degen soŋ amal da çoq,
Baraiьn dep uəde aitьp qol qaqьstь.
Ol çerge erte turьp çjgjt bardь,
Cal da ducar aldьnan boia qaldь.
Qolьnan üstap alьp ertjp barьp,
Dalada bjr buzьlqan tamqa apardь.
Barsa tamda bjr gyl bar solqьldaqan,
Basьnda yc çemjsi bar bьlqьldaqan.
Birj aq, bjrj qьzьl, bjrj sarь,
„Tandap al, men bereijn bjrjn saqan.
Aqьn çeseŋ aqьlьŋ çannan asar,
Sarьnь alsaŋ dəuletiŋ sudai tasar,
Egerdə qьzьl çemjs alьp çeseŋ
Urqacьda çan bolmas senen qacar".
Ol çjgjt səzjn uqьp tura qaldь,
Kəzjn təmen çjberjp az oilandь.
„Aq pen sarь ekeujn almaimьn" dep
„Qьzьl çemjs çeimjn" dep qolqa saldь.
„Men beremjn, tanbaimьn aita tura,
Өkjnbeseŋ tyбjnde çyre-bara.
Aq pen sarь ekeujn almaqanьŋ,
Mənjsjn aitsaŋ qaiter çanьm sjrə".

„Men bolsam eger aqьn çemek edjm,
Aqьldь boldьm elden bəlek dedjm,
Men aqьldь bilemen, ne qьlsam da,
Menj aqьl bilese kerek dedjm.
Aqьldь çan tabьlmas maqan sьrlas,
Kərjne tentek kəp nadan moinьn burmas,
Ədeletsjz, aqьlsьz arsьzdardь
Kəre-tūra kəŋlde tьnьctьq tūrmas.
Adam derttj bolmai ma qusa tartьp,
Tūccь uiqь ūiqtai almai tynde çatьp,
Eptep baqьp eserge em taba almai,
Təttj tamaq çei alman dəmjn tatьp.
Sarьnь çep men bolsam baidьŋ ezj,
Auzьnda tamam çannьŋ boldьm səzj.
Bəlenceden bjr nərse alsaq au dep
Tjgjler çan bjtkennjŋ maqan kəzj.
Çūrt kynder çūrttan artьq bailьq ycjn,
Buldaidь bjreu kycjn, bjreu tysjn,
Ne qьlsa da nadandar almaqtь oilar
Mal anturqan kyidjrjp eldjŋ jcjn.
Eŋbeksjz mal dəme etpek qaiьrcьlьq,
Aqьldь erge ar bolar ondai qьlьq.
Onь oilarlьq būl kynde adam bar ma?
Paida oilamai qьladь kjm tatulьq?
Bersеŋ qalar olarda nesj ardьŋ,
Bermeseŋ sen daqь it bjrge boldьŋ,
Ne ezjŋ it, nemese bar eljŋ it,
Dauasьz bjr pəlege mjne qaldьŋ.
Qьzьldь çesem menj əiel syier,
Aramdьqqa çyrmese ne çan kyier,
Urqacь da kəp çan qoi dosьm bolsa
Dep edjm, bjr paidasь maqan tier.
Erkektjŋ erkek adam bolsa qasь,
Qatьn, cece, qьzь çoq kjmnjŋ basь,
Çan qahar qara qalq qastьq qьlsa,
Sonda urqacь bolmai ma aracacь?
Tegjnde adam basь sau bola ma?
Boiьnda tekserjlmes dau bola ma?
Erj acu aitsa, əielj basu aitьp,
Otьrsa būrьnqьdai çau bola ma?
Sonь oilap qьzьl çemjs men taŋdadьm,
Berseŋjz çemek bolьp bel bailadьm.
Topa-torsaq bul səzdj aitqanьm coq,
Basьn oilap, tegjn de abailadьm".
Bul səzge salьp turdь cal qūlaqьn,
„Endece, tauьp aittьŋ, çe cьraqьm!
Aqьl, dəulet əuelden ezjnde eken,
Өmjrjnce artьlsьn, çanьm, baqьŋ!"

Bū cal bəten emes, Qьdьr edj,
Ebjn tauьp daruqa kezj keldj;
Səzjne, aqьlьna, qьlьqьna
Razь bolqannan soŋ bata berdj.
Sol Masqud Qьdьr caldan bata alьptь,
Sonьnda „Cəmsj-çihan“ atanьptь.
Maqnasь „būl dynienjŋ kynj“ degen,
Çetjljp bjzge qibrat səz qalьptь.
Sol zamanda aq nadandar cьrьc buzqan,
Çalqannьŋ dəmjn būzьp çoq qьlqьzqan,
Aqьl men mal ekeujn asьrai almai
Aracacь jzdetken qatьn-qьzdan.
Endjgjge ne surau, būl zamanda?
Aqьl, oi, namьs, ar çoq ec adamda,
Өlgen mola, tuqan çer çjbermeidj
Əitpese tūrmas edjm osь maŋda.

Sūrau.

1. Masqud yc çemjs çenjnde ne aittь?

Çattьqtь.

1. Poemanьŋ mazmunьn auzca aitьp cьqьndar.

ЬBRAI ALTЬNSARIN

1841-1889 = 48 сағ.

Ьbrai Altьnsarin 1841-çьlь tudь. Onьŋ tuьp өsken çerj kəzjrgj Qostanai oblьsь. Ьbraidьŋ əkesj dəuletti, ataqtь bai kjsj boladь. Bjraq, Ьbrai atasь Balqoça bidjŋ tərbiesjnde boladь. Balqoça bi kjckentai nemeresj Ьbraidь 7 çasьnan bastap oquqa beredj. Ьbrai ças kezjnde aq zirek, talanttь bala boladь. Ol kezde qazaqtьn ataqtь conçar bailarь balalarьn orьs oquьna bere bastaidь. Mundaqь maqsatь — patcanьŋ saiasatьn bjlu, orьstьŋ qьlьmьn virenu, sol arqьlь өzderjnjŋ conçarlьq, bailьq pravosьn saqtap qalu boladь. Balqoça bi osь maqsatpen kjckentai nemeresj Ьbraidь Ornbordaqь mektepke oquqa beredj. Onda Ьbrai orьsca çana dini oqu oqidь. Orьs qьlьmьmen, өnerjmen tanьsьp, өzjnjŋ zeijnjn kөteredj, sanasьn acadь.

Ornbordan Ьbrai bjljmdj adam bop qaitadь. Eljne kelgen soŋ qazaq eljnjŋ sauatьn acu çūmьsьn qolqa aladь. Ьbrai mektep acadь, balalar oqьtadь. Bul rette Altьnsarin qazaqtan cьqqan bjrjncj progresçil (çaŋacьl) pedagok.

Altьnsarin çalqьz bala oqьtu çūmьsьmen qana tьnbaidь. Ol kezde Qazaqьstanda aqartu jsj çyde çoq bolatьn. Patca, onьŋ əkjmderj, bolьstar, bailar qalqtь aqartu jsjne kөnl bөlmeitjn, ondai jsten olar basьn alьp qacatьn. Ьbrai Altьnsarin būlarqa qarsь tūrьp, aqartu məselesjmen өzj cuqьldanadь. Ol qazaq tarixьnda bjrjncj ret — orьs әrpjmen, qazaq tjljnde oqu kjtabьn cьqaradь. Bul kjtabь çurtqa taraidь. Sol kjtabьna Altьnsarin өzjnjŋ çazqan өleŋderjn, əngjmelerjn cana qazaqtьŋ qalq çьrlarьn engjzedj.

Sonьmen bjrge, Altьnsarin kөp çьl qalq arasьnda oqu inspektorь bop jsteidj. Qazaq qalqьnьŋ aqartu çənjndegj tjlekterjn orndaimьn dep talaptandь. Bjraq, Altьnsarinnjŋ būl tjlegj ol kezde orndalmadь. Onьŋ tjlegjne (aqartu jsjne) patca, cinovnik, nadan aqsaqal, bai, moldalar erk bermedj.

Altьnsarindь patcanьŋ çandaraldarь өz tjlegjne paiqalanqьsь keldj. Olar Altьnsarin arqьlь qazaq eljn azdьrqьsь keldj. Bjraq, Altьn-

sarin cenge qьzьqpadь, өz qalqьn syijp, sonь kөrkeitu qamьn oiladь.

Altьnsarin 1889-cьlь qaitьs boldь. Altьnsarin bjrnece tamaca өlenderçazdь. Onьn „Kel balalar, oqьlьql", „Өner bjljm bar çürtta" siaqtь өlenderjnjn tarixi manьzь kyctj. Bul өlenderjnde oi qalqtь, balalardь oquqa, өnerge caqьradь. Өz qalqьnьn basqa өnerlj, bjljmdj qalqtar qatarьna qosьlubna ygjttedj.

Altьnsarin basqa өlenderjnde de qalqtь bjrljkke, ədjldjkke, aq peijldjljkke caqьradь.

ӨZEN

Taulardan өzen aqar sarqьraqan,
Ainadai səule berjp çarqьraqan.
Çel soqsa, ьstьq soqsa, bjr qalьpta
Aralap tau men tastь arqьraqan.
Kөnljn suьn jcsen, acьladь,
Denenде bar dertjndj qacьradь,
Өksjgen ottai çanьp çanuarlar,
Өzennen raqat tauьp basьladь.
Qoinьnda tjlsjz tūrqan toqailar da
Cuьldap çolmen bjrge bas uradь.
On mьn mal aidap өtsen, lai qalmaidь,
Tasьqan su barmaqan sai qalmaidь,
Tasьqan өzen sudьn quatьmen
Kөk calqьn cөp bjtpegen çai qalmaidь.
El qьstap, kyn kөredj çanabьnda[1])
Dəm bolar aluan-aluan balьqьnda...
Tas tasta, altьn tasta sьnamaqqa
Sonda da aqqan өzen qalьbьndal
Qudjretjn „qudaibmnьn" kөresjn be,
Ne çemjs өser өzen denesjnde...
Arьstan dem aluqa suqa kjrse,
Balьqtar cьmcьp oinar denesjnde...

Çattьqu.

1. Bul өlendj çattap keljnder.

NADANDЬQ

Menjn bjr dos adamьm əngjme etedj:

1875-çьlda çolaucь kele çatьp bjr aulqa tystjm. Əngjmelesjp otьrqanda bjr bala keldj; ekj kөzj çьlaqannan jsjp ketken. Bөten balalardai oinamai, tamaq ta çemei otьrqan son, aiap, qasьndaqь kjsjlerden sūradьm:

[1]) Çanaь — manaibnda.

„Bul bala nege qamьqьp çyr, — oinamaidь; tamaq emeidj?" dep. Sonda aul kjsjlerj aittь:

„Būl balanьn kecegj kynj ertemen, cecesj qazalandь; өlgen son aq, qasьmьzdaqь qьr ystjndegj molalardьn qasьna parьp qoidьq. Kecke būzau qaitarьp çyrgen balalar molanьn qasьna barsa, manaqь qatьnnьn molasьnan daustap caqьrqan kөmeskj bjr yn keledj. Balalar būzaularьn tastai qacьp, aulqa aitqan son, ylken kisjler men molaqa çaqьndap barsaq, moladan yn cьqqanьn anьq esjttjk.

Bul sumdьqtь kөrgen son, bjr kesapatqa ūcraimьz dep, aulьmьzben kөcjp, bygjn osь çerge qondьq. Sol qatьnnьn, mьnau on ekj çasar balasь — „Əçem tjrj çatьr qoi! Kөrden acьp alьp berl?" — dep çьlap, tjlenbegen adamь qalmadь. Ərine, eckjm kөrge barmaq tygil qaita balanьn өzjn de çjbermei baqьp tūrmьz" destj.

Sonda, manaqь bala өzj de çьlap qoia berdj:

„Aq-eke, sjz bjr qaibr qьlmasanьz, əçem tjrj qalub ras" — dep.

Bul balaqa abailap qarasam, sonca estj bala keskjndj. Qanca ylkenderdjn aitqanьna bolmai, өz aqьlьna salьp cecesjn tjrj qaldь dep tūrqanьna tan qalьp, aldьma caqьrьp, syijp otьrьp:

— Tjrj bolsa-bolmasa da, cьraqьm, men əçendj barьp kөreijn dedjm.

Otьrqan çūrt — oibai, mьrza, aita kөrmenjz, өlgen kjsj tjrjledj dep kөr aqtarqan ne sumdьq! Ol dyniege kynasьn tartьp çatqan qatьnqa bola өzjnjz mert bolarsьz — dep yrpijse tura keldj.

Men balanь — yijne barьp kijnjp kel — dep cьqarьp çjberjp, otьrqan kjsjlerge: — „Durьs, өlgen kjsj qaita tjrjlmeidj, bjraq, sjzder esjn tanьp çatqan qatьndь өldj dep tanьp tjrjdei kөmgensjz; daustap caqьrqanьn estjp turьp, acьp almaularьnьz ylken oral" dedjm.

Sol arada manaqь bala keldj. Auldan kyrek, ketpen alьp, qasьmdaqь ekj çoldasьmmen balanь ertjp molaqa bardьm. Auldan ec adam ermedj. Molaqa barьp sьrttan qūlaq salsaq ta ecbjr dьbьs estjlmedj. Sonan son, molanь actьrьp, ekj kjsjnj tysjrjp qarasaq, bicara qatьnnьn qolь-basь çara, qan, kebjnjn çьrtьp tastaqan, denesj çьp-çьlь eken, qatьndь kөrden alьp ystjne catьr tjktjrjp bjr kyn baqtьm; əuelgj uaqьtta azqana çanь bar ma dep edjm, bjraq, sol kynnjn kecjne suьnьp cьnьmen aq өldj.

Osьndai jster ər elde bolatьn cьqar deimjn. Bjljmj zor dərgerler aitadь: qaisь bjr aurular bar, — bjr çumaqa deijn adamdь esjnen tandьrьp, ecbjr çanь bar belgjsj bolmai çatqьzatьn — dep. Sonьn ycjn өljktj tьm asьqpai baiqanqьrap kөmu kerek.

Sūrau.

1. Ba'a nege çьlaidь?

Çattьqu.

1. Əngjmenjn qьsqaca mazmūnьn aitьp berjnder, sonan son əngjmenj mazmūndap çazьndar.

MAXAMBET AQЬN (1803–1845)

Maqambet Өtemjs ūlь 1803-çьlь tuьp, 1845-çьlь qaitьs boldь. Maqambet aqьnnьq tuьp, өsken çerj kəzjrgj Oral өzenjnjq maŋь. (Batьs Qazaqьstan).

Maqambet əuelj qazaqca, tatarca oqьp artьnan azdap orьsca da yirenedj. Orьscanь ol Ornborda Çəngir xannьq balasьn kytucj bolьp çyrgende yirengen degen emjs sөzder bar.

Maqambet ças kynjnen bastap, çalьndь erçyrek adam bolqan. Өzjnjq osьndaj erljk mjnezjne səikes, Maqambettjq darьndь aqьndьq talantь bolqan. Maqambettjq aqьndьqь, ottь sөzdj cecendjgj, taisalmaitьn erljk mjnezj qalqtь syisjndjrgen. Maqambettjq өzj de çasьnan qalqpen tьqьz bailanьstь bolqan. Qalqtьq auьr tūrmьsьn, xan-patcanьq qьsьmьn çasьnan kөzjmen kөrgen, qalqtьq xalj turalь өleŋ-çьr cьqarьp aulda aitatьn bolqan, kezendj çerjnde xanqa. tөrelerge qarsь taiьnbai narazьlьq. qarsьlьq sөzder aitatьn.

Osь kyngj Batьs Qazaqьstan, Guriev oblьstarьnda, eskjce aitqanda, Kjci cyzde 19 qasьrdьq basьnda Çəngjr degen xan bolqan. Çəngjr xan qazaq qalqьna qьsьmdь kөp kөrsetken, orьs patcasьmen auz çalasьp, qalqtь aiausьz qanaqan. Çəngjr qazaq elinjn cerjn patcaqa, patcanьn əkim-tөrelerjne tartьp əpergen, qazaq qalqьna alьmsalьqtь kөp salqan. Qalq mundaj auьrtpalьq çaqdaidь kөrgen soŋ, Çəngjr xanqa narazьlьq bjldjredj, xandь çek kөretjn boladь. Maqambet aqьn Çəngjr xanqa onьq tөrelerjne çasьnan өc boladь. Maqambet aqьn Çəngjrdjn, onьq tөrelerjnjq çauьzdьq əreketjn çasьnan çaqtьrmaidь. Maqambet kөp uaqьt osь Çəngjr xannьq saraiьnda qьzьmette boladь. Kөbjnese, Çəngjr xannьq balasьnьq kytucjsj bolqan. Maqambettjq xanqa. tөrege qarsь cьqatьn erljk mjnezjn kөrgensjn Çəngjr onь balasьn kytucjljk qьzьmetjnen quьp çjberedj. Arьnan kөciktjrmei patcanьq politsiasь arqьlь Çəngjr Maqambettj tyrmege çapqьzadь. Maqambet tyrmede bjrnece çьl çatьp, bosanьp eljne keledj. Eljne kelgen soŋ, qalqtьq patcaqa, Çəngjr xanqa qarsь kөterjljsjn kөredj. Ol kөterjljs 1836-çьlь boladь. Osь kөterjljstj ataqtь batьr Isatai ekeuj bjrjgjp bastaidь.

Isatai men Maqambet qalqtьq kөterjljsjn cьnьqtьrьp ūiьmdastьradь. Eŋbekcj elge qьsьm kөrsetken Çəngjr xanqa, el çegjc onьq tөrelerjne qazaq eljnjq çerjn çaulap aiьp, būqarasьn talan-taraçqa tysjrgen patcaqa, onьq çauьz cinovnikterjne qarsь maidanqa caqьradь. Qazaq qalqьnьq bostandьqqa, çaqsь turmьsqa çetujn maqsat etedj. Qalq Isatai men Maqambettjq soqьna erjp, quraldь kөterjljske cьqtь. Çəngjr xanmen, patcanьn əskerjmen aianbai qandь soqьs çasadь. Sol soqьsta çyrgende 1838-çьlь Isatai batьr patcanьq qandь balaq saldattarьnьn qolьnan oqqa ūcьp eledi.

Maqambet aqьn өzjnjq asqan batьrlьqьmen çaudьŋ kөptjgjnen cana kyctjljgjnen taiьnbai, Isatai qaitьs bolqannan soŋ da, soqьsa berdj. Bjraq, patcanьn qaru caraqtь əskerj Maqambettjn qaru-caraqь kem çasaqьn bettetpeidj. Maqambet əskerj bjrtjndep bьtьrap. cenile

bastaidь. Aqьrьnda Maqambet çeŋljjp, bjraz əskermen Xiva caqqa qacьp ketedj.

Bul maqsatьna Maqambet çete almaidь. Patcanьn əkimi Baimaqambet Sūltan çauьzdьq əreket çasap, Maqambetti 1845-çьlь keskilep eltiredi.

Maqambet-asqan kemeŋger aqьn. Maqambet өzjnjq danьcpandьqpen çazqan asqan kөrkem өleŋderjn — өzjnjq qalq qamь ycjn çasaqan ulь kyresjnjq quralь, kөrjnjsj etjp çazdь. Sondьqtan, onьn өleŋi əri sulu. teren maqnalь. əri aculь qalqtьq picindi kөrsetetjn өlең. Maqambettjq „Mūnar kyn", „Baimaqambetke aitqanь", „Ereujl atqa er salmai" degen өleŋderj maqna çaqьnan da, kөrkemdjk çaqьnan da, qazaq ədebietj tarixьnan qurьmettj orn aladь.

EREUJL ATQA ER SALMAI

Bekjnjp sadaq asьnbai,
Bjrjndep çaudь qacьrmai,
Bjlteljge dop salmai,
Qoramsaqqa qөl salmai
Qozь çaurьn oq almai,
Atqan oqь çoqalmai,
Baldaqь altьn qurc bolat,
Baldaqьnan qanqa boialmai,
Ereujl atqa er salmai,
Egeulj naiza qolqa almai.
Enku-enku çer calmai
Qoŋьr salqьn tөske almai,
Tөbjngj terge cjrjmei,
Terjljgj maiqa erjmei,

Altь malta as bolmai,
Өzjŋnen tuqan ças bala
Saqalь cьqьp çat bolmai,
At ystjnde kyn kөrmei,
Acarcьlьq cөl kөrmei,
Arьp-acьp çol kөrmei,
Өzegj talьp et çemei,
Er tөsekten bezjnbei,
U'ь tөske ūrьnbai,
Tyn qatьp çyrjp tys qacpai,
Tөbjngj terjs tamьnbai,
Temjr qazьq çastanbai,
Qu tolaqai bastanbai,
Erlerdjŋ jsj bjter me?!

Çattьqu.

1. Bul өleŋdj çattap alьndar.

BAIMAQAMBETKE AITQANЬ

I

Alaima, sultan, alaima,
Astьma mjŋgen arqьmaq
Alaŋdai tysjp marai mal!
Arqьmaq deitjn çьqьlqьr
Naiza boiь çar kelse,
Çavьdaiьn çaltaŋdap
Tyser çerjn qarai ma?
Arqьmaq atqa aidai taqa qaqtьrsa,
Kjlegei qatqan Edjldjŋ

Kөkce mūzьnan taiar ma?!
Ata ūiьnьq balasь,
Asьl erge maiьŋ ber.
Maiьŋ berde basьŋ qos.
Basьna tarlьq tyskende
Ardaqtaqan esjl çanьn alar ma?!

II

Bjz bjr eneden bjr edjk
Bjr eneden ekj edjk.
Ekeujmjz çyrgende

Bjr bjrjmjzge es edjk.
Bjr eneden yc edjk,
Yceujmjz çyrgende
Tolьp çatqan kyc edjk.
Bjr eneden bes edjk.
Beseujmjz çyrgende
Alacqa[1] bolman deucj edjk.
Өtemjsten tuqan on edjk.
Onьmьz atqa mingende
Çer qaiьsqan qol edjk.

III

Edjldj kөrjp enşegen
Çaiьqtь kөrjp çemsegen
Taudaqь tarlan cūbar bjz edjk.
Isataidьq barьnda
Qara qazan, sarь bala
Qamь ycjn qьlьc sermedjk.
Cabьtьmьz kelgende,
Auzь tyktj kəujrdjq[2]
Cetjnen syirep çep edjk.
Basta dəuren turqanda
Bjzder daqь Bai-eke,
Oza kөcjp, keq çailap,
Erkjnnen erkjn çatqan el edjk.

IV

Edjl ycjn egestjk,
Çaiьq ycjn çandastьq.
Qiqac[3] ycjn qьrьldьq
Tepter[4] ycjn tebjstjk.
Teqdjktj maldь bermedjk,
Teqdjksjz malqa kөnbedjk.
Xannьq kjrgen aq Orda
Būzuьn oilap keqestjk.
Alamanqa[4] çel berdjk
Asa çurtь mengerdjk
Qara qazaq balasьn
Xan ūlьna tengerdjk.
Өzderjndei xandardь,
Qabьrqasьn sөgjltjp,
Qabьrqadan aqqan qan,
At bauьrьna tөgjltjp.
Өdjl çannan tynjltjp,
At kөtjne өngerdjk.

Kecegj Isataidьq barьnda
Alaqandai Narьnda
Basucь edjm qulactai.
Çəbjr berjp çala etseq
Bьlqanqan basьm lasqaill
Men bjr carqa ustaqan
Qara balta edjm.
Cabuьmdь tappai ketjldjm;
Qairasaq taqь çetjldjm
Kөrgjm kelmes dep edjm
Өz erkjmmen betjndj ai.
Esjgjnnjq aldьna
Ұrmai sөqpai keltjrgen
Armanьq bar ma qudaiqa
Mьnau Maqambet sьndь
çetjmdj aill

VI

Qannan kegjq ala almai,
Arqanьq alpьs salasьna barqanda,
Aidahardai arbadьq,
Arbadьq da qalmadьq,
Qairat qьlar erjq bjz bolsaq,
Zamanьmda bolqan sultanьm,
Bjzdj çjpsjz bailadьq.

VII

Edjl men Çaiьq çer edj au.
Meken etken caruaqa.
Çaqasь qorqan çai edj au.
Çai qonьstan airьlьp
Men bjr qanqьrьp çyrgen qaracaq.

1) Alacqa—çauqa maqnasьnda.
2 Kəujrdjq degenj—patcanьq tөrelerjn aitqanь.
3) Qiqac, Tipter—çer attarь.
4) Alaman—Ereujlcj.

Qaita-qaita caqьrtьp,
Mende qandai bar alasьq?
Qanqьrqan emei nemene,
Qara basta sənjm çoq.
Qattьlьq emei nemene,
Xannьq betjn kөru çoq.
Qaharьn qattь xan le,
Qanca qattьlьq etseq de,
Açaldan būrьn eljm çoq.

VIII

Men aq sūnqar qūstьq soiь edim.
Camьrqansam taqsьr ketermjn.
Ketpei de necjk etermjn.
Bu barqannan bararmьn
Qiadan orn alarmьn.
Otьn alьp ot çaqpan.
Dūcpanqa qьlьc urarmьn.
Çazqa bjr ai qalqanda,
Byljne kөcken elderdj,
Yrjkken qoidai qьlarmьn.
Çarьla kөcken elderdj,
Çaralь qoidai qьlarmьn.
Men ketkenmen tөk ketpen
Sjzden artьq tabarmьn.
Acuьma kөp tiseq
Өzektj çanqa bjr eljm,
Ordaqdь talqan qьlьp cabarmьn.

IX

Berkjnjp sadaq asьnqan,
Bjrjndep çaudь qacьrqan,
Quiqьlçьqan qula çiren at mjngen
Quirьq çalьn cart tyigen—
Men keskektj erdjq soiьmьn?
Keskjlespei bjr basьlman;
Aldьna keljp turmьn dep,
Ar namьsьmdь qacьrman.
Syiegjm tūtam qalqanca,
Tartьnbai sөiler asьlmьn.
Ai taqsьr au, ai taqsьr,
Boiьq çetpes bijkpjn
Būltqa çetpei cart sьnban,
Aita kelgen sөzjm bar
Ne qьlsanda çasьrman.

Camdansam cыgar asaumьn.
Camьrqansam sьnar bolatpьn.
Qahar qьladь dep taqsьrau
Aiaqьna bas urman.
Baieke Sultan aq syiek
Qьlarьq bolsa qьlьp qal,
Kynderdjq kynj bolqanda
Bas keserjm çasьrman.

X

Ei taqsьrau, ei taqsьr!
Boz ordanь tjktjm dep
Boz aqactь çьqtьm dep,
Xanьm-xanьm degenge
Kөtere berme murnьqdь.
Keptjrte berme urtьqdь.
Kynderdjq kynj bolqanda,
Өzjnnen mьqtь çolьqsa.
Tu sьrtьqnan çarmai alar өtjndj.
Tөuekel qaqqa bel bailap,
Qimalь naiza өngerjp,
Boz balaqa çel berjp,
Atqa mjnjp cьqqanda,
Bəlem qalmaq senjq de
Kөrer edjm kycjndj.

XI

Men-men edjm men edjm.
Men Narьnda çyrgende,
Enrep çyrgen er edjm.
Isataidьn barьnda
Ekj tarlan beri edjm.
Qai qazaqtan kem edjm.
Bjr qazaqpen teq edjm.
Өzderjndei qandardьq,
Qarnь çuan bilerdjn.
Atandai dausьn aqьrtьp,
Lauazьmьn kөkke çaqьrtьp.
Basьn kessem—dep edjm.
Edildjn boiь en toqai.
El qondьrsam—dep edjm
Caqalai çatqan soi elge
Mal toltarsam—dep edjm.
Ensesj bijk Aq Orda
Erjksjz kjrsem dep edjm.

Keregesin qiratьp
Otьn etsem dep edim.
Tuьrlьqьn keskilep
Toqьm etsem dep edim,
Taqta otьrqan xandardьn
Tørde otьrqan xanьmьn
Qatьn etsem dep edim.
Əldilegen balasьn
Çetim etsem dep edim.
Xan sarqьtь sarь bal
Sūrausьz jcsem dep edim.
Xannьn kigen kireuke[1]
Ystime kisem dep edim
Qanьkeidei kəriktindi
Qaiьnsьz qucsam dep edim.
Tьnьkeidei tektindi
Itelgi kəzjn tənkertip,
Kycjktei dausьn qьnsьtьp,
Ac kyzendei beljn bygjltjp.
Ədjl çannan tynjltjp,
At kətjne ynjltjp,
Arьma salsam dep edjm.
Ījlektj tənjrj bermedj.
Əzderjndei xandardь
Osьndai bjr qьlsam dep edjm!!

XII

Men-men edjm, men edjm,
Men Narьnda çyrgende
Enjrep çyrgen er edjm.
Isataidьn barьnda
Ekj tarlan bərj edjm.
Eregjsken ducpanqa
Qьzьl sьrlь çebedjm,
Çaqsьlarqa ep edjm,
Çamandarqa dəp edjm.
Çamandarqa kəp edjm.
Eregjsken dūcpannьn,
Ekj talai bolqanda
Azьqqa etjn çep edjm.
Xan balasь aq syiek
Eçelden taban andьsqan
Ata duspan sen edjn;
Ata çauьn men edjm.
Eçelgj dücpan el bolmas
Etekten kesjp çen bolmas!!
Xan balasь aq syiek
Baieke sultan sen bolьp,
Sendei nar qcspaqtьn balasь,
Maqan onaca çerde çolьqsan
Qairannan alqan cabaqtai,
Qia bjr soqьp as etsem,
Tamaqьma qьlqanьn keter demes der edjm!

Sūrau.

1. Maxambet būl elenjnde Baimaqambetke qandai kyc kərsetedj? (VIII, IX-bəljmjn qarandar).
2. Maxambet bul elenjnde ezjnjn xan, patcaqa qarsь kəterjlgendegj maqsatьn ne edj deidj? (XI-bəljmdj anqarьndar).

Çattьqu.

1. Maxambettjn əmjr tarixьnan qarap, Baimaqambettjn qandai adam ekenjn, anьqandar.
2. XII-taraudь çattap alьndar.
3. Maxambettjn aibьnьn, kycjn kərsetetjn teneulerdj tabьndar.

---

[1]) Sьrtqь sauьt kijm.

SULTAN-MAQMUT TORAIQЬROV

Sūltan-Maqmut qazjrgj Pavlodar ob'ьsьnьn Baian aul audanьnda, 1893-çьlь oktəbrdin 15-de tudь. Əz əkesj Coqpьt. Maqmūt çasьnda ete momьn, anqau bala bolьp əsken. 6 çasar kynjnde əkesinen oqьp qat tani bastaqan. Odan keijn 12-13 çasqa kelgende Muqan moldadan oqidь. Muqan moldada oqьp çyrgende 13 çasar Maqmut elen çaza bastaidь.

Maqmut odan keijn Baiannan medrese acqan Əbdiraqman moldanьn yijnde çatьp oqidь. Maqmuttь ol otьn çardьrьp, su əkeltjp, malai qьp cumsaidь. Əlen çazqan kynə dep, ças Maqmuttьn çalьndь talabьn toltarьp, çazqan əlenderjn otqa çaqqьzadь. Moldanьn ūrьpsoqьp, ezjp ustauьna cьdai almai, Maqmut onьmen arazdasьp cьqьp ketedj. Troiskiden cana tərtippen oqьp kelgen Nurqali kezdesip 19 çasьnda (1911-ç.) sodan oqidь. Odan qьlьm penderjn oqьp, tarixpen tanьsьp, gazet, çurnaldarmen sanasьn acadь. Munan keijn Sultan-Maqmut qalacьlarqa ilesip Omьp kelip. Troiskige baradь. Kəp azap cegjp, zarьqьp çyrjp Troiskidegj medresege kiredi. Bjraq, oqьp çyrgen kezjnde — kəzj basьr (traxoma) bolьp auьradь. Kəzj cazьlqanca oqudan cьqarьladь. Onьn ystjne çətel paida boladь. Bjraq, medresege qaita kjrjp, 1912-13-c. sonda oqidь. Orьsca oqьqьsь keledj. Bjraq, orьs mektebjne tyse almaidь. Sonan soq Troiski manьndaqь elge cьqьp bala oqьtadь.

Maqmut 1914-cьldьn çazьnda eljne keljp, eldegj castardьn bjljmjn, mədenietjn kəteru ycjn „Coq serjktigi" attь mədeni ūiьm acpaq boladь. Uiьmqa qaraçat kerek boladь. Sondьqtan, çərdem alu ycjn Corman aulьna baradь. Bjraq, Corman tūqьmьnan ecqandai çərdem, ecqandai kəmek ala almai tynjljp qaitadь.

Keljsjmen Semei barьp, odan Altai eljne cьqьp bala oqьtьp, ekjncj çaqьnan Əbdikərim Ercanov degen muqaljmnen orьsca oqidь.

Sultan-Maqmut nauqasь ydei bastaqan soq Tarbaqatai eljne baradь. 1916-ç. qaitadan Semeige keljp, Seminariaqa tysugə talap qladь. Orьscaqa nacarlьqьnan kjre almai, Tom qalasьndaqь çoqar-

qь dəreçelj mektepke daiarlaitьn kurske tysedj. Onda qaraçat çaqьnan kəp qьsьmcьlьq kəredj. Degenmen 1916-17-çьl qьsьnda sonda oqьp cьqadь.

Oqucьnьn aur turmьsьmen, ensesj tysjp oqьqan oqu qaçьtadь. Nauqasь qaita auьrlai bastaidь. Kurske qaita barьp oqiьn degende, dərgerler kenes bermegen soŋ 1918-çьlь eljne keledj. Elde çatьp, orьstьŋ klassikterj ataqtь aqьndarьmen, Plexanov enbekterjmen tanьsadь. Sonan soŋ „Kedei", „Өmjr" degen poemalarьn çazadь. Soŋqьsьn bjtjre almaidь.

Sultan-Maqmut өzjnjŋ өleŋderjnde bailardь, moldalardьŋ, kapitalisterdjŋ cinovnikterdjŋ, çauьzdьq qьlьqtarьn oŋdьrmai əckereleidj.

1919-çьlь Sibirde patcanь çaqtaqan çauьz Kolcak ykmetj qulap, Qьzьl Armia Pavlodarqa keledj, sonda Sultan-Maqmut aldьnan cьqьp, qurmet etedj. Onda bolcevik Çigarov degen kjsjge kezdesjp, çai-mənjsjn bjljskennen keljn, Çigarov Maqmuttь sovet ykmetjnjŋ çolьn tysjndjruge komitet mycesjn saiiaücь etjp elge cьqaradь. Sol çumьsta çyrgende, nauqasь ydeidj. Təsek tartьp çatьp qaladь. Sol çatqannan kөterjle almai, 1920-çьldьŋ 21-maiь kynj çalьndь aqьn qaitьs boladь.

Sultan-Maqmut qazaq buqarasьnьŋ turmьsьn kəp çazqan aqьn. Qazaq kedeijnjŋ baidan kөrgen zorlьqьn aitьp olardь qanaudan, qorlьqtan qutqarudь tjlegen aqьn.

Sultan-Maqmūt qazaq qalqьnьŋ, qazaq eŋbekcjlerjnjŋ tjlegjn kөksegen, bostandьqtь ansaqan aqьn.

„Kedei" — degen poemasьnda, kedei tūrmьsьnьŋ tarlьqь, bai men kedei arasьndaqь qaicьlьq, kedei eŋbegjnjŋ qanaluь, qaladaqь kycjn satьp, kynjn kөrjp çyrgen çumьscь tūrmьsьnьŋ auьrlьqьn aitadь.

Sūltan-Maqmut өleŋjnjŋ tyr sululьqьn çalan tyr quьp jzdemeidj. ūqьmьn tereŋdetjp, mazmun arqьlь jzdeidj. Sondьqtan, mazmunьna qarai tyrj səikes keljp, səzj kyctj bolьp cьqadь.

Sultan-Maqmut ər səzjn aqьlqa salьp, salmaqtap otьrьp çazatьn aqьn. Sondьqtan, өleŋjnjŋ buьnь bjr tegjs taqtadai bolьp kele bermeidj. Retj kelgen çerde өleŋ өlceujn saqtamaidь.

AUЬRMAI ESJMNEN ÇANЬLOŋANЬM

5-yielde keckj caidь jcjp bola bergen mezgjlde, bjr bala entelei basьp, keldj de, qaqalьp-cacalьp:

— Molda eke, kjtap! Neke qiar... Neke, kjtap sūraidь — dedj.

„Neke" — dep qulaqьma tijsjmen aq, sasqandьqьm sonca; yiden ata cьqьppьn. Sөvөvj: „Çaqьn aulda bjr keljncektjŋ 19 çasьnda kyieuj өljp, tierljk çөnj tyzu kjsj bolmasa da, altь çьldan berj balalarьn qimai cьdap aq otьrьp edj, biьl onьn ystjne sorь qainap, syienjp otьrqan çalqьz er balasьn qьzьlca alьp ketipti. Apьrьmai! Bicaradan əlj kyngj yitem-byitem degen səz cьqqan coq edj; solai bolsa da, çaqьn aqaiьndarь endj bjzde qarailaitьn nərsesj qalmadь, bjr kynj ornьn sipalap qalarmьz, qьzqa aldanьp otьrmas dep, өzderjnen өzderj qobalçьsьp, qain atasьnьŋ jnjsj, sanrau Çysjp degen çanuarqa ьqtiarsьz basьp tigjzemjz degen soŋ, qoradan qoraqa qacьp, tьqьlьp, zar eŋrep çyr" — dep estjgenjm bar edj.

Mьna zaiьmdьqtь esjte tura, kyimesjŋ bar ma?

— Nekenj de, kjtabьndь da bjlmeimjn. Tur, aulaq çyr dedjm.

Bala dyrsjldetjp ala çөneldj.

Artьnan taqь tьncьp otьra almadьm, bjr zamandasьm keljp sonьmen: „Əi qazaqcьlьq ai!" — dep, sonda bicaranьŋ xalderjn qaiqьrьsьp, əngjmelese çyrjp, auldan bjrtalai ozьp ketjppjz. Artьmьzdan: „Moldacь, molda!" — dep, bykjl eldj kөcjrjp aiqailaqan daus cьqtь. Apьrьm ai! Bjrdeme bolьp qalqan eken! Aul otaqasьlarьnan uiat boldь au, moldanь caitan quьp kettj deidj au!... dep qьpьldap entjge çygjre basьp kelsek, — baiaqь qatьn alatьn sabazdьŋ tap өzi eken. Өmrauь acьlqan, etek çaiьlьp ketken, çaidaq atqa mjnjp, aldьmnan qarsь cьqtь. Esj-tysj çoq, keudesjmen çer soqqandai.

— Et pjsjp tur. Çyrjŋjz! Molda eke, çyrjŋjz! Qattь, qattь oqьŋьz, qasiettj adam qoi... — dep, atьmen entelep, mylde ystjmdj basьp kete çazdadь.

— Baruqa uaqьtьm çoq... olai, bьlai... — dep edjm.

— Apьrьm ai! Tjptj bjlmeseŋjz de, təbeŋjzdj kөrsetjŋjz — dep, jcjp-çemege qoimadь.

Endj barьp ьqtiarsьzdьqtь kөzjmmen kөrjp, neke oqьmai bjlgenjmdj qosьp, zarlь bicaranьŋ kөŋljne medeu bolьp qaitaiьn dep oiladьm. Naqaq bjreudjŋ kөz çasьna qalmasьn dep aitucьlar bolsa da, əlgj çoldasьmdь ertjp, çaiau çyrjp kettjm. Bara çatьp:

— Çyseke, çengei ruqsat bere me? Keljnjŋjz ьqtiar ma? Kyieuj өlgelj qanca bolьp edj?... dep surastьrqan bolьp edjm:

— Qattь, qattь oqьŋьz. Sjz barqan soŋ bolaдь da — dep daurьqqan çarьqtьqtьŋ өz səzjnen basqa səzdj esjte almadьm. Səzjmdj de esjttjre almadьm.

Barsaq, et pjsuge taqalqan, çer ocaq basьn ainala qamap alqan qatьn-qalac, yi jcjnde de aiaq basarqa orn coq; pьcaqtarьn alaqandarьna çanьp, keŋjrdekterjn soza kyrjldesjp otьrqan aqsaqaldar.

— Bərekeldj! Qaiьrьmen bolar: molda ekeŋ de keldj. Çoqarь cьq — dep, cu ete tystj.

Keljn bjz otьrqan yide bolmaqanqa, būl bicaranь qai kөrjne tьqьp bulьqtьrdь eken dep, basqaqa qulaq qoimai, onda-mūnda qarai-qarai, etten de qur qaldьm. Bjr çaqьnan ana çerde otьrqan qatьndardьŋ: oqan tigence çarьlьp өlemjn; altь çьl kyttjm, menen ne kyna taptьndar — dep kece oibai salьp, daus qьlьp edj. Pəlen qaiьn aqaqa bailaimьn dep, tygencenjŋ baiь da aqьrьp qorqьtqan boldь... Oibai! Kөnetjn emes. Bygjn basьp neke qiqanmen, turar deimjsjn... dep, bjr-bjrjsjn tyrtjsjp, səilesken pьc-pьctarь qulaqьma keljp, odan çaman qutьmdь ucьrdь.

— Neke suьn əkel! — dep, daiarlap, ekj sьm borbaidь kuaqa sailap, Qaliadan sūrap kel, dep çjberdj de: — Al, molda, oqitьnьŋdь oqi ber — dedj.

—Men, su da kerek emes, oqu da kerek emes, kəzbe-kəz tiemjn degen səzj kerek — dedjm. Sol aq eken, aqsaqaldar bərj maqan yrpijsjp, — Sen qaidan oqьqansьn? Myijzj qaraqaidai çuan-çuan molda da, qьzьl molda da basqa yide otьrьp aq, kualardan sürap oqi beretjn — dep, al-keljp dauьldastь.

— Bül yitetjn qьz emes, baiь elgen qatьn... — dep qança əurelensem de, onan çaman cabalanьp, laqa bergen soң — Sьrttan basьp qoiuqa uaqьtьm çoq — dep kete bastadьm.

Bjreuler:

— Qoi, Molda carlqattьң çenjn aitatьn cьqar. Basqa kjsj kjrgjzbei, moldamen yceu-tərteujң kele qoi — destj.

Ootannьң ar çaq cetjnde, çatьp qalqan bjr qaranqь yige bardьq. Cam çaqqan uaqьtta yidjң sol çaqьnda bjr çaman capandь byrkenjp, terjs qarap, basьn çyktjң çer astьna kjrgjze, tazь quьp, kebekke qьsьlqan kəçekce, qaitsem çan qaladь degendei, aiaq qol çoq sekjldj, domalaq bjr uьs bolьp, qarlьqqan dauspen bicaranьң jcjn tartatarta bulьqa zarlanьp çatqan porьmьn kərjp, çyregjmnjң qaida ketkenjn bjlmeimjn, imanьm tjtjrkengendei bolьp, tula boiьm qaitьrap kettj. Qasьna barьp basьңdь kəter deuge, çalqьz adamnьң batьlь barsьncь. Erkekterdjң tьqpalauьmen bjr-ekj qatьn barsa da, qaqpandaqь qasqьr sekjldj çülьp-çülьp tastaqan soң, qaita baruqa bata almadь ma, nemene? qaitadan ekj qatьn bas caqьna qarai cegjnjp, qabjrge quran oqitьn moldaqa üsap, ekj çerde cocaidь da otьrdь. Bjr ot aqasь: „arььm ai, cьmьldьq qürmaitьn ba?" — dep, bezektep barьp, anau çerden cьmьldьq əkeljp qurdь.

Bjr mezgjlde menjң kualarьmnьң razьmьsьң dep, baspalatularьna qarsь, bjr tyrlj zьqьrlanьp, kyigen dauspen:

— Qūdai bjledj, olda razьlьqьm çoq. Dynie aqьrette razьlьqьm çoq, çoq... — dep eksjgen, mūnsьqan dьbьsь esjtjldj.

Bjr çaqьmnan mьnau kyidjrjp, bjr çaqьmnan ekj kuanьң etjrjk „razь, razь" — degen səzj menen aqsaqaldardьң aldьma su toltьrьp quiьp, „Qutpa oqь!" — dep, bjr tengenj aldьma qoiьp, sьldьratьp qamalasūь, əi, ne kerek, kərge qьsьlqandai aq, qьsьldьm au! Razь bolsa, bes-on tiьndь olçalanьp, əitpese neke oqьmai, zaiьmdьqьna toqtau aitьp, material alьp qaitaiьn dep oilap kelgen „molda ekeң" kəptjң talqьsьna tysumen ne qьlarьn bjlmei bjr olai, bjr bьlai alaqtap sasqandьqtan kəzj carasьnan cьqpasьn ba?...

Çaңa kelgen menj osьnca sastьrьp, cьquqa tesjk tapqьzbai otьrqan çurt, ana zarlap çatqan bicaranьң ne çanьn qaldьradь eken dep oilap, mylde esjmnen airьlьppьn. Ərqaisьsьnan dabьl tidj bolьp qalqan sorlь, qur çatьp egjlgenj bolmasa, bas kəteruge camasь kele almaidь. Men cьdai almadьm:

— Bül ne degen sumdьq? Qazaqcьlьqьңdь qoisaң əkelerjң ele me? Qūdaidan qorqpai, adamnan uialmai ьqtiarsьz neke qiaiьn dep çatqandarьң mьnau! Onьң ystjne menj caqьrьp bylqamaqsьndar? Bjreudjң kəz çasь obalьna qala almaimьn... — dep, burqьrap tūra kelgende, bərj çabьlьp:

— Ө ne qьlqanьң, molda eke? Razь, razь, kəp razь... Ənceljn qasrettj kjsj, burьnqь kyieujn qaiqьradь. Qutpa bjlmesenjz de bataңьzdь berjp ketjnjz, otьrьңьz — dep taqь bjr tenge salьp qoldarьn çaiьsьp, qamalap etьrьp aldь.

— Olda, almaimьn. Mьң tenge bersең de almaimьn, kəz çastь almaimьn... — dep, kerjldesjp çatqanьmda:

— Ai, neke oqьlmasa da, neke suьn jckjzu ьrьmь — dep, kyieuge jckjzjp, cьmьldьq jcjne aparsa kerek.

Su-muьmen aspanqa cьqqan aiaqpen mьnadai zarlь daustь esjtjp, taqь salqьlasuqa dətjm cьdamadь, basьmdь ala qactьm. Daus mьnadai edj:

„Altь çьl qimai kytken qain atam;
Mьnau ma sonda bergen alqьs batań?
Өlsem de otqa kyijp, suqa tysjp,
Qoinьna mьlqau ittiң qaitjp çatam?
Altь çьl qimai kytken qain enem!
Qai çerde qaitqanь bar kəңliң menen?
Qainьңnьң өzj tygjl atьn aitsaң
Cocidь selk-selk etjp barlьq denem.
Altь çьl qimai kytken qulьnьm ai!
On yzgen omьrtqamdь çülьnьm ai!
Qarbaңdap syijp mauqьm basatūqьn,
Airьlьp senen daqь ülьdьm ai!
Altь çьl qimai kytken aul-aimaq!
Aldьңnan kese өtkem çoq, qūdai aiqaq,
Kyijp tūrqan çanьңdь otqa sal dep
Kөterdjң tus-tus çaqtan bərjң saiqaq.
Al, endj, menjң qaida barsam tauьm?
Nərsenjң kөz aldьmda bərj çauьm.
Jnjңdj altьndasaң qūlqьm syimes,
Basqa çoq onan өzge aitar dauьm.
Çazaңdь aqьrette qudai bersjn!
Çer bolьp çetjm-çesjr çьlai bersjn,
Çiьlьp bərjң bjrdei menj çeңgen
El çurtьm, qalai ersjn! Qalai ersjn?

Sūrau.

1. Çazucь bul əngjmede kjmdj aiaidь, nege aiaidь?
2. Keljncektj tigjzbek bolqan kyieudjң tyr-sipatьn, xal-çaiьn aitьp cьqьndar.
3. Bül əngjmenjң qьsqaca mazmūnьn çazьp keljnder.

KEDEI

(Poema)

I. Qьzmetj men aianьc xalj

Kyzgj tyn cөptjң basьn qьrau kөmgen,
Ьzqar cacьp bүlt mьnau çerge tөngen.
Qaraңqь. Itpen bjrge qoi kyzetjp:
Men oiau. El uiqьda; ottar sөngen.
Үzaq tyn. Çoldasьm çoq, itten basqa,
Bytjn kijm mende çoq, çauramasqa.
Bjr bytjn kjrsjz kijm kigenjm çoq,
Tuqannan, mjne cьqtьm elu çasqa.
Өkpemnen baradь өtjp kyzgj suьq,
Bjr çaqьnan qьcьtьp bitter buьp,
Eskj kypj çabaqь bitj çedj,
Çөrgekke oralqanda jcten tuьp.
Bүl bitke sonan berj, denem azьq,
Kөbnese, sondьqtan, çyrmjn azьp,
Tuьsьmen kөrgenjm bөrj beinet,
Tumai çatьp qьlьp em qandai çazьq?!
Çүrt aitadь; „Eңbek qьp erjnbeseң,
Maңdai termen as tauьp adal çeseң,
Qьzmet qьlqan baiьңnan alqьs alsaң,
Ol senj aldap, arbap ketse deseң.
Sonda sen kөgeresjn“ deidj qalq,
Kөp өmjr өtpedj me buqan nanьp?
Es bjle bastaqannan berj qarai,
Bjr kyn tьnьc çattьm ba, uiqьm qanьp?
Adamqa asa qьmbat balalьq caq,
Oiqa kjrjp cьqpaitьn sor menen baq.
Qozь quьp, bүzauqa qүrьq salьp.
Torqaidь kөzdep, cidj ijp çasaitьn çaq.
Topai çiьp, batpaqtan qүdьq qazьp,
(Balalьqtьң çaiьna oin azьq),
Sol kezde de erkjmce en dalada
Qacan men oinap edjm boiьm çazьp?
„Patcaqar, nege tjldj almaisьn dep,
„Erkeleitjn sen neme qandaisьn?“ dep.
Bai qamcьsь arqamdь ospadь ma,
Çьldambraq qozьqa barmaisьn dep?
Qozьqa çarauьmnan bjraz bүrьn,
Oinatьp uatpap pa em baidьң үlьn,
Syiretjp arbasьnьң atь bolьp,
Bjr aiaq as edj qoi sondьq qunьm.
Onan çasta cecemnen tamaq sүrap,
Qьңqьldap ыьqьnan tarttьm çьlap,

Bai asьnan çasьrьp as өperer,
Men ycjn zekujne cece cьdap.
„Çьldam jc bjreulerj kөredj“ dep,
„Kөrse eger maqan ursa beredj“ dep,
„Çut, çutl“tьң sasqalaqtap astьna alar,
„Aiaqtь ber, өnekei, keledj“ dep.

Dөmdj aspen qarnьm toisa degen arman,
Mүrcam çoq oi oilauqa onan arman.
Өlj kynge өgjzdjң qьzmetjmen,
Çetpedjm bul nietke, kөnige alqan.
Men sorlьda çastan berj damьl bar ma?
Ne eңbek sjnjrmedjm malь barqa?
Bettj ysjk pen cjrjtuge kөnbedjm be?
Malьn qorqap qalam dep aiazdarda?
Boranmen çerdjң ystj kөmjlgende,
Mүrnьң qana kөzjne kөrjngende;
Çazqь bүlttьң çaltьlь çai astьnda,
Yide otьru boldь ma çanьm mende?
Iljkpei su kijmder qatqanьnda,
Deneme ьzqar keljp batqanьnda,
Bel cyijrjljp, byijrge cancu tijp,
Uiьqtattь ma aiaqьm çatqanьmda?
Kelgende carcap toңьp, malьn qarap,
Bai yijnen çedjm be toia tamaq?
Өzj çeuge arlanqan asьn berjp,
Ol çetpese otьrar „it, cocqal“ lap.
Kijm berse, beredj çьrtьlqanьn,
Kjr, sasьqan, çeң-çaqa qьrqьlqanьn;
Ne cjrjkten өperer cьqpaitьn qьp,
Çaqsь edj „almadьm“ dep qүr turqanьm.
Men emes pe calqь alьp cөbjn capqan,
Malьna qүcьq qazqan, qauqa tartqan?
Balcьq ilep, qorasьn, yijn salьp,
Aqac tasьp, tөbesjn onьң çapqan.
Bjlekpen kigjzderjn baspadьm ba?
„Kene çer“ dep qoi qьrqpaj tastadьm ba?
Çyk artьp kөcjretjn men emes pe?
Ne aitsa, aiaqtь үcьnan baspadьm ba?
Men emes pe as qьlqan, malьn sauqan?
Kyndjz baqьp, aiьrqan tynde çaudan?
As pjsjrgen, yi çьlьtqan men emes pe?
Tezek terjp, otьn ap, anau taudan?
Qүlaqtarьn bүrap otьrьp asau malьn,
Yiretuge qinalmap pa edj çanьm?
Kyn kөrjske qai çumьs kerek bolsa,
Termep pe em, men jstep sonьң bөrjn?

Əsrese, çazdьŋ qьsqa tynderjnde,
Carcap kep tətti ūiqьqa kjrgenjmde,
Kəzdj tьrnap, kyn cьqpai qoi ərgjzdjm,
Auz keber cjldenjŋ kynderjnde.
Qūrttaqan, bittegennjŋ qurtьn alьp,
Cjrjgjn çumap pa edjm dərj çaqьp.
Jcuge, kjr çuuqa su tasьdьm,
Iьqьma moiьn aqac, celek salьp.
Muzdən çastьq, būlttan kərpe çamьlьp,
Qьs çьlqь baqpap pa edjm, qarqa malьnьp.
Çьlqьmen bjrge ьqpap pa em qaiьramьn dep,
Ysjnem, acьqam dep turdьm ba aŋrьp?
Uzaq tyn itpen bjrge qoi kyzetjp,
Kijm çoq, kyzgj suьq djrjldetjp,
Taŋ atqanca aiqai sap, kəz jlmeimjn,
Bai uiьqtaidь yijnde pьr-pьr etjp.

II. Qaladaqь çebjrler.

Men çalqьz el qьzmetjn jstedjm be?
Qalanьŋ da dəm tuzьn jcpedjm be?
Tjrj kərge kjrgendei çer astьnьŋ,
Kenderjn cьqarqalь tyspedjm be?
Tjrjdei cerdjŋ astь kərjm bolьp,
Kərden turqan kjsjdei ənjm bolьp,
Pucpaqьmnan talai ter aqpap pa edj?
Өne boiьm qap-qara kəmjr bolьp?
Çer qazьp, qum, tas təsep coiьn çolqa,
Syielder cьqpap pa edj bjzdjŋ qolqa?
Kynjne on tərt saqat çumьs qьlьp,
Tamaqtan qanca artьldь aqьm sonda?
Orn kəp çazdai teriep tapqanьma:
Əkjmder alьm almai çatqanь ma?
Kərj əkem qьsqannan soŋ aqca tappai,
Kəp tyskem səudegerdjn qaqpanьna.
Qьstaiqь kigen, jcken, borьc qaida?
Borьcsьz tura alьp pa eŋ, un men caiqa?
Bjr tengesjn on tenge qьlьp alar,
Səudeger berjp pe edj, onь çaiqa?
Ekj-yc tengem çetpei qap ana baiqa
Jctegj būzaudь al dep taptьm aila;
Kedeidjŋ bicaralьq xaljn aŋdьp,
Qьlmai ma malь barlar sonca paida?!
Yc çьl çatьp ol būzau өgjz bolar:
„Өgjzdj ber, ne tegjn çyr"—demei me olar?
Çьl saiьn sondai borьc basьn bailap,
Kedeiler sen sekjidj qaidan oŋar?

Men borьc alьp pa edjm qol çetkende,
Alqam çoq pa? çoqtьqtьŋ zarь ətkende?
„Qarqa adьm çer mūŋ bolqan" kezderdj aŋdьp,
Alвastьdai вaspai ma əl ketkende?

IV. Өzjn mьrzalarmen salьstьru.

Anau Çaqьp, sən tyzep, sauьq qūrqan,
Qurdasьm emes pe edj вjr kyn tuqan?
Men tuqanda tавьlmai qara sавьn,
Ol tuqanda ijs sавьn tənjn çuqan.
Menjŋ sorlь ceceme qalça qaida?
„Qoi sat" dep əkem captь kərcj baiqa,
„Taqь вjzge çyrersjn ne bolmasa..."
Dedj oqan, qoi вere me вailar çaiqa?
Ol tuqanda malьna toiqa soiqan,
Aul tursьn вjr taipь elj toiqan,
Quttьqtap ərkjm keljp qalau alьp,
At mjndj molda daqь atьn qoiqan.
Syijncjge tai berjp çaqьndarь,
Qutts bolsьn aitьstь ças pen kərj.
Men tuqanda вjlgen çoq aulьm tegjs,
Ol tudь dep çiьldь eldjŋ bərj.
Tjleules вjreuj əçe, вjreuj ata,
Solai dep kelgender kəp tartu tarta.
Çiьldь qoça, molda, icandar da,
Ədeij jzdep вeruge oqan вata.
Kjsj daiar kəterjp terвetuge,
Tjlektes çannьŋ bərj er çetuge.
Men çьlaimьn besjkte вitter talap,
Cecemdj baiqa urьsqьzьp çerletuge.
Əm onьŋ atqa mjner syndet toiь,
Toiqa soiqan yijnjŋ çьlqь, qoiь;
Qūdalьq, yi tyskenae, soiqan malьŋ
Enвek qьp kedei tappas өmjr boiь.
Men auьrdьm, baiaqь—kynjm qaran,
Maŋaiьma çolai ma çalqьz adam;
Bai „aqьmdь bersjn" dep, səz saldьrdь,
Auruьnan sonьŋ sol səzj çaman.
Yijmnen tавьldь ma syigen asьm,
Toqьm təsep syiedjm, erge вasьm.
Əkem, cecem qasьmnan, bai çumsasa,
Çəneledj kəzjnen təgjp çasьn.
Ol auьrdь, kjm kənljn suramaqan,
Qamьqqansьp, qaiqьrьp çьlamaqan?
Əkeler qoca, molda, dərjger çiьp,
Qandai cьqьnь bolsa da cьdamaqan?

Ol qandai өmjr syrdj es bjlgennen,
Sau qalqan kedei bar ma ol kylgennen?
Tamaqqa ьdьs, basqaqa masьl bolьp,
Uaqьtь artьldь ma bos çyrgennen?
Bala kyngj өmjrj—oin oinau,
(Balada çoq, oinnan basqanь oilau)
Tjl cьqqasьn soң yi jcjn әm kөrcjsjn,
Ata, eneden çjberjp tygjn qoimau.
Oinamap pa ek, onьmen topai, asьq,
Soqьr teke, aq syiek, capqьlasьp.
Oinda bjzge zorlьq qьlqannan soң,
Oinamai çyrmep pe edjk onan qacьp?
Dau qьlьp saqamьzdь tartьp alьp,
Caqьstьrьp yijne çьlap barьp.
Cecesj cecemjzge „ti“ dep çekjrjp,
Qoimap pa edj bjrtalai byljk salьp.
Tьnьctьq berjp pe edj kelgen calqa,
Ol çьlap almaituqьn qamcь bar ma?
Kedei kelse atьna mjnjp alьp,
Boqt map pa edj atьn sūraqanda?
Citteijnen malcьnь sөgjp, çerlep;
„Saqaldь it“ etjgjm tart bermen kel!“ dep;
Kөrcjnjң balalarьn kelemeç qьp,
Çьlatu bolmap pa edj oqan ermek?
Çjgjt kyngj өnerj nasьbai atu,
Qьmьz jcjp, qьzarьp yide çatu;
Kөp ermegj ұьlçaqtau, boqauьz sөz,
Anda-sanda dombьra dьңьldatu.
Çaqsь at mjnjp çygjrtjp sekektetu,
Qoian quu, tazьnь çetektetu,
Çalqьz emes çanьnan çoldastьqqa,
Kedeidj colaqьmen tepektetu.
Aqьzbaqan ter qoimai mjngen attan,
Ol qoiandь quqanda talai cattan,
Kedei kөp, kөc çөnekei çaiau keljp,
Ьstьqta auzь keujp carcap çatqan.
Olarqa urьspadь ma aңnan keljp,
„Qūdьq arcь, әne, tūr çьlqь çerjp“,
Barmasa aculanьp, yine ūrьsar,
„Endjgәrj kөrcj dep qьmьz berjp...“
Kөrcjnjң qьz-keljnjnde damьl bar ma?
Olar sөz aita aldь ma malь barqa?!
Әsrese, çeksurьn bolmap pa edj
Qatьnь ças qartaңdau malcьlarqa?!
Tura kelse, bjr kedei kebjs salar,
Esjk acar bjr kedei, qūman alar;
Kijnse, kijmderjn kjsj әperer,
Bjlmeimjn: өzjne өzj nege çarar?

Bjrdj-bjrge qairap sap caqьstьrar,
Tatulardь araz qьp cabьstьrar;
Atasьnan murasь—çurtь syitjp,
Ortasьnan baq dәulet qaqьstьrar.
Elge qus, çaqsь tazь, çaqsь at qoimas,
Qanca surap alsa da kөңlj toimas;
Tystenjs qьp momьnnan qьrqьzьp çep,
Olar kelse sьrqьtar, өzj soimas.
Egesse, partia qьp maldь cacar,
Qalaqa damьl tappai capqьlasar,
Bermegen orьs qoimai aiaqьnda
Cьqьndь elge çaiar, tatulasar.

VII. Adamnьң qasietj әm baqьtqa talpьnu.

Çoq, men buqan razь tjptj bolman!
Baqьtь jzdeu kerek basqa çoldan:
Bul çolqa kөrge deijn өmjrjn berjp,
Çan az ba menen basqa әure bolqan?
Kөnetjn mende būqan tjlek çoq pa?
Baqьt jzdep tulaqan çyrek çoq pa?
Aqьl iesj qalaica kөnjp otьrar:
„Beinetten basqa aldьnda ymjt çoq“ qal?
Beinetke, çeksurlьqqa, „çaralqan“ qa,
Әrkjmnen, kem kөzbenen qaralqanqa,
„Qoicь, dep, esjktegj ittjң sөzjn...“
Әr çerde it eseptj sanalqanqa.
Buqan kөnjp çyrgennen өlgen artьq,
Jcten tьnьp çanqannan sөngen artьq.
Tekke өlmei tauqa, tasqa basть soqьp,
Çolьңda ne kez kelse kөrgen artьq.
Qartaiqanda qaiьrcь bolu ycjn,
Çastьqqa çūmьs cancьp salu ycjn.
Sol beinetke tastauqa taqь da urpaq,
Osь ycjn çasaimьn ba, aitcь, kjsjm?
Kjm menj būl beinetke aidaituqьn?
Kөnbesem de qul qьlьp aidaituqьn?
Әlde mende raqat, baqьt jzdep
Qan çoq pa çyregjmde qainaitūqьn?
Baidjkjndei mende de çyrek, çan bar,
Çyregjmde өmjr bar, ьstьq qan bar,
Ymjt bar, maqabbat bar, çek kөru bar,—
Bәrj de baidjkjndei baiqasaңdar.
Tuьsьmda onan çoq ec kemdjgjm,
Çalqьzaq mende mal çoq, onda mal bar.
Meniң daqь qatarqa kjrgjm keler,
Çaqsь as jcjp çaqsь atqa mjngjm keler,

Az kyngj tjrcjljkten beinet kərmei,
Өz erkjmce өmrjmdj syrgjm keler...
Durьstьqqa cattanьp, burьstьqqa
Çəвjrlenjp, kek kytjp kyigjm keler.
Silaqandь silaqьm menjn keler,
Qinaqandь qinaqьm menjn keler.
Kjm kemsjtse, qolьnda өlgjm keljp,
Kjm menj aldamasa, kөnljm sener.
Çaqsь yige, çaqsь ornqa çatqьm keler.
Assa adam balasьna çaqsьlьq qьp,
Alqьsqa, авroiqa batqьm keler.

Sûrau.

1. Sūltan-Maqmūt bul poemasьnda kjmnjn өmjrjn suretteidj?
2. Aul çalcьsьnьn өmjrj qalai surettelgen?
3. Sūltan-Maqmūt qala çalcьsьnьn өmjrjn qalai suretteidj? „Qaladaqь çeвjrler" dep kjmderdj aitadь?
4. Sūltan-Maqmūt kedei-çalcьnьntjlegj qandai edj dep, suretteidj?

Çattьqtь.

1. Os[illegible]oema boiьnca, Oktəвr revolutsiasьna deijngj kedeidjn өmjrjn auzca aitьp cьqьndar.

SƏBIT DƏNENTAEV

1894-33
39.

Səвit Dөnentaev 1894-cьlь qazirgi Pavlodar oвlьsьnьn Kaganovic audanьnda tuqan. Əkesj Dөnentai eskjce oqьqan pьsьq, kedei adam bolqan.

Ol əuelj Maqambet-Sadьq degennen oqьp, onan keijn Pavlodar qalasьndaqь Qasьm qacь Ertispaev degennjn medresesine kjrgen. Bйl Qasьm qaçьnьn medresesj вйrьn eski din oquьn oqьtatьn mektep bolsa da artьnan tөte oqu (çədit) çolьna tysken.

1915-çьlь Səвit orьsca yirenu maqsatьmen orьs tjljnde oqьtatьn вjr mektepten çai tьndaucь bolьp oqidь.

1916-çьlь patca ykmetjnjn qazaq çastarьn soqьs maidanьndaqь qara çūmьsqa alu çөnjndegj yien çarlьqь cьqqanda, Səвittjn çasь jljnjp, sodan qalu ycjn Ekjвas tūz вen Carmaq temjr çol bolьndaqь Çol qūdьq deitjn raziezde qara çūmьscь bolьp jstegen.

1917-çьlь fevraldan keijn Semei keljp, sonda acьlqan muqaljmder kursjnde oqьp, вjr çaqьnan „Sarь arqa" gazetjnde, soqьnan „Авai" çurnalьnda qьzmet jstep, өlең çazqan. Bul kezdegj çana budan burьnqь cьqarmalarьn Dөnentaev būqaracьldьq, baqьtta çazdь.

1919-çьldьn aiaqьnda elde bolьp, qazaq dalasь aqtardan arьlьp, Sovet ykmetj ornaqannan keijn, 1920-cьldan 1922-çьlqa deijn audandьq sot bolьp qьzmet isteidi.

1924-çьldьn basьnda Semei keljp, udaiьmen 6 çьl „Qazaq tjlj" gazetjnjn basqarmasьnda jsteidj.

1930-çьlь elne barьp, sodan keijn Pavlodarda вir qьs mūqaljm boladь. Den saulьq çaqdaiьnan 1931-çьlь Pavlodar oвlьsьndaqь Besqaraqai audanьna barьp, Begen deitin cerde oqu aqartu qьzmetjnde boladь. Artьnan Semei gazetjnjn өkrugtjk gazet bolьp cьquьna səikes Səвit qaita caqьrtьlьp, burьnqь qьzmetjne qaita kjrjsedj.

Bjraq, bul çolqь qьzmetj uzaq bolmaidь. Sonqь 6-7 çьldьn boiьnda вirde sau, вirde auru bolьp, qalmai kele çatqan вezgeкten 1933-cьldьn ianvarьna deijn tөsek tartьp çatadь.

maqanda endj basqa çürt çoq bolsa da kədjrlj qonaqtar sjzderdj çaqsьlap silaimьn qoi — dedj Egorovna.

Mьnau çьlь səz cьqqan soŋ dəmdj samsaqa çetu ymjtj əŋgjmelesucjlerdjŋ aiaq basuьn tezdeteijn dedj. Būlar aman-esen baidьŋ yijne keljp çettj. Kelse stolqa tamaq ta, araq ta qoiьlqan eken.

Ol ekj ortada çan qaiqьssь carcaumen qaçьtqьssь kelgen Vladimir, qalьŋ aqac jcjne kjrjp çyre berdj. Ol, çoldьŋ bar çoqtьqьn kerek qьlmastan çyre berdj, minut saiьn būtaqqa soqtьqьp jljnjp qalьp otьrdь. Minut saiьn aiaqьn calcьqqa tьqьp alьp otьrdь. Ol jctemenj de baiqamadь. Aqьrьnda ainala cьqqan aqactьŋ ortasьndaqь alaŋda çauьn suь tūrqan çerge keldj. Kyz, çartьlai çalaŋactap çapraqьn tysjrgen aqactardь çana ainala aqьp çatqan sudь kərdj: Vladimir toqtadь da bjr sьzdь tomardьŋ ystjne keljp otьrdь. Bjrjnen bjrj tynerjŋkj çanьn azaptadь. Çalqьzdьqь kyctj sezjlgendei boldь. Bolacaqьn zbarlь būlt torlaqandai kərjndj. Treokurovpen aradaqь arazdьq çana baqьtsьzdьq kezdesujnjŋ belgjsjndei kərjndj. Azqana myljk bailьqь ezjnen ketjp, basqanьŋ qolьna tysjp ketuj de kədjk sьqьldь kərjndj. Bulai bolqanda mūnь kytjp turqan nərse qaiьrcьlьq bolmaq qoi. Quarьŋqь çapraqtardь aqьzьp, ezjnjŋ əmjrjne ūqsas əmjrdj kəzge elestetjp aqьrьn qana çьlçьp aqqan suqa qarap, sol ornda ol tabçьlmastan uzaq otьrdь. Aqьrьnda ol jnjr qaraŋqьsь tysjp bara çatqandьqьn baiqap, tura keljp, yige aparatьn çoldь jzdeuge bettedj. Bjraq, būrьn kəp tanьstьqь çoq toqai jcjnde uzaq çyrjp, aqьrь ketjp, bjr syrleuge tystj. Bul syrleu tura ez yijnjŋ qaqpasьnan əkeljp cьq rdь.

Dubrovskidjŋ aldьnan barlьq cerkeu adamdarь men pop kez boldь. Vladimirdjŋ basьna bjr baqьtsьzdьq belgjsjnjŋ oiь keldj. Vladimir ьqtiarьz cetke būrьiьp, aqac arasьna kjrjp kettj. Poptar mūnь baiqaqan çoq, bjraq, ezara qьzu əŋgjmemen ketjp bara çattь.

— Çauьzdьqtan qacьp, çaqsьlьqtь çasauqa tьrьs degen. Senjmen bjzge endj oьratьn jcteŋe çoq. Būl nemen ajaqtasa da senjmen jstegen js emes — dedj pop.

Pop əielj būqan bjrdeme dep çauap qaitarьp edj, bjraq, onьŋ ne degenjn Vladimir esti almadь.

Çaqьndap kelgende qaptaqan qalq — bai qorasьnda toptanьp çyrgen krestiandardь çana yi qьzmetkerlerjn kərdj. Vladimir alьstan çaicьlьqtaqьdan çat, cu səzderdj estidj. Saraidьŋ qasьnda ekj troika tur. Basqьcta myndir, syrtjk kigen tanьmaitьn bjrnece adam əlde ne turalь tysjndjrjp turqan sьqьldь.

Aldьnan Anton çygjrjp cьqьp qarsь alqanda:

— Mьnau nemene ezj, mьnalarьŋ kjm, būlarqa ne kerek? dep sūradь Vladimir.

— Oibai, əkem, Vladimir Andreic, sot keljp qaldь. Bjzdj Troekurovqa bergelj çatьr. Bjzdj senjŋ meirbancьlьqьŋnan alьp ketpekcj! — dedj, cal apьqьp.

Vladimirdjn basь ıemen tysjp kettj. Tjlektes adamdarьnьŋ barlьqь mysəpjrlikke tysken mьrasqorьn qamap ortaqa alьstь.

— Ei, bjzdjŋ əkemjz — dep culastь olar, Vladimirdjŋ qolьn syijp.

— Senen bəlek qoçanьŋ bjzge tjptj de keregj çoq. Tek bjr auz səzjŋjzdj aitcь, sottь ne bolsa da ezjmjz qūdaidan kytjp alaiьq, elermjz, tjrjlermjz. Bjraq, senj qolьmьzdan berjp qoimaspьz destj. Vladimir būl səzderdj aitucьlarqa qadala qaradь, boiьn bjr çat sezjm bilegendei boldь.

— Tapçьlmai tūrьŋdar, osьlai. Sot adamdarьmen ezjm səilesjp kəreijn — dedj ol.

— Səiles əkem, səiles, bjraq, qudai atqandardь bjr uialt, — dep daustadь top jcjnen bjreu.

Vladimir cinovnikterge taman keldj. Basьna kartuz kigen Cabackin mьqьnьn taianьp, təŋregjndegjlerge, kekjrttene qarap tur eken. Boiь ūzьn, çuandau kelgen, eluler camasьndaqь, betj ıьzьl, mūrttь erkek, politsia bastьqь çaqьndap keljp qalqan Dubrovskidj kərdj de qьrq ete tystj de, qьrьldaqan dausьmen:

— Sonьmen sjzderge əlgj aitqanьmdь taqь qaiьra aitamьn: Yiezdjk sottьŋ ykjmj boiьnca sjzder bygjnnen bastap Kirila Petrovic Troekurovtьŋ biljgjnde bolasьzdar. Mūnda Troekurovtьŋ atьnan sjzderge ie bolatьn Cabackin mьrza. Ol ne būiьrsa da, aitqanьn orndap otьrasьzdar. Al, qatьndar, sjzderge keletjn bolsaq, sjzder mūnь syijŋjzder de, qurmettenjzder, būl sjzderdj çaqsьlap baqatьn adamnьŋ bjrj — dedj.

Osь qьlçaqtь aittь da, politsia bastьqь qarqьldap kyldj, Cabackin men basqa myceler de sonьŋ jstegenjn jstedj. Vladimirdjŋ boiьn acu kernedj.

Vladimir ep-etjrjk salqьn qandь adamnьŋ qalpьna salьndь da, kəŋldenjp tūrqan politsia bastьqьna:

— Bjluge bolar ma eken, būlarьŋьz nemene ezj? — dep sūradь.

— Bjluge boladь, būl ne deitjn bolsaŋьz — būl osьndaqь Kirila Petrovic Troekurovtьŋ dynie-mylkjne ie tauьp, ezge qalqandardьŋ barlьqьn aman-sauьnda osь çerden ketujn sūrau degen səz — dedj, qasaqana politsia bastьqь.

— Olai bolqanda sjzder maqan qaraitьn krestiandardan būrьn keljp, biljkten airьlu turalь, mьna, pomeccikke būrьn çarialaularьŋьz kerek emes pe edj? — dedj Vladimir.

— Soncama sen kjmsjn? — dedj Cabackin mazaq kəzjmen qarap. — Mūndaqь būrьnqь pomeccik Andrei Gavrilovic Dubrovski qūdai qūdretjmen qaza boldь, bjz sjzdj tjptj bjlmeimjz de çana bjlgjmjz de kelmeidj — dedj.

— Taqsьr, būl bjzdjŋ ças mьrzamьz. Vladimir Andreic, — dedj top jcjnen bjreu tūrьp.

— Anau çerde auz acuqa batьlь barьp turqan kjm əzj, ol ne qьlqan mьrza, ne qьlqan Vladimir Andreic sjzdjŋ mьrzalarьŋьz Kirila Petrovic Troekurov, estisjnder me, bylçьraqan nemeler?!

— E, syitpei qaitucь edj? — dedj əlgj daus.

— Mьnau ezj aumaqan byljk cьqarucь sьqьldь qoi — dedj politsia bastьqь.

— Ei, starosta, kel mūnda!

Starosta kəpten bəljnjp jlgerj cьqtь.

— Dereu çaŋaqь menjmen salqьlaspaqcь bolqan adamdь tauьp alьp cьq munda. Men onь!...

Staorsta sөilesucjnjŋ kjm ekendjgjn sūrap, topqa qaradь. Bjraq, tьrs etjp yndegen çan bolmadь, kecjkpei artqь qatardaqьlardan kyвjr cьqa bastadь. Dьвьs kyceigennen kyceijp, вjrer minut өtpei aq adam cocьnarlьq sarnauqa aimaldь. Politsia bastьqь dausьn вөseŋdettj. Syitjp barьp çurttь sөzge tysjndjrgjsj keldj.

— Çjgjtter, oqan qarap turatьn ne bar—destj qьzmetkerler.— Ūrьŋdar өzderjnl Top çyitkjp jlgerj bastь.

Caвackin, taqь basqa sot mycelerj asьqьs çьp berjp senekke kjrjp, jcjnen esjktj вekjtjp alьstь.

— Çjgjtter, вjrden qimьldap qaraŋdar—dedj вaqanaqь daus, syitjp top jlgerj qьsьla tystj.

— Toqtaŋdar! — degen Dивrovskidjŋ qattь dausь cьqtь, — Aqьmaqtar, вul ne bolqan senderge? Sender өzderjŋŋjŋ de, menjŋ de tyвjme çetkelj tursьndar qoi, dereu yidj-yilerjŋe taraŋdar, maqan da tiьctьq berjŋder. Qorqucь bolmaŋdar, patca aqzamnьŋ meijrjmj kyctj, men odan suranamьn, ol вjzdj çөвjrletjp qoimaidь, вjzdjŋ barlьqьmьz da sonьŋ balasьmьz. Eger sender өzderjŋ вyljncjljk cьqarьp, вuzьqtьq jsteitjn bolsaŋdar, onda ol senderge qaitьp bolьsa aladь?—dedj.

Ças Dивrovskidjŋ sөzderj, onьŋ yndj dьвьsь, keljsjmdj tulqasь kөnjldegj jstj jstetkendei boldь. Çūrt sөzden tiьlьp, tarai bastadь. Aqьrьnda Caвackin aqьrьn qana esjk actь. Basqьc aldьna cьqьp kjcjljk etjp ijlgen tyrmen Dивrovskidjŋ өzderjn esjrkep bolьsqandьqь ycjn raqьmet aita bastadь.

Vladimir çek kөre otьrьp, onьŋ aitqan sөzderjn tьŋdadь da, onьŋ sөzjne ecteme çauap qaitarmadь.

— Bjz sjzden rūqsat aluqa qaramastan osьnda qonuqa вailastьq; өitpegende вjrden qaraŋqь, ekjncjden sjzdjŋ muçьqtarьŋьz çol ystjnde вjzge cавuьldauьna boladь qoi. Bjzge mьnadai вjr raqьmcьlьq etsenjz eken, eŋ bolmaqanda qonaq yige astьmьzqa cөp bolsa da tөsetjp, tөsek salqьzьp вersenjz eken; вjz eles-alastan aq çatьp çөneler edjk—dedj zasedatel Caвackin.

— Oilarьna kelgenderjŋdj jstei berjŋder, вul yige endj men qoça emes—dedj çaiьnca Dивrovski.

Osьnь aittь da өkesjnjŋ вөlmesjne qarai tartьp çөneldj, kjrdj de esjktj mьqtap вekjtjp aldь

VI

„Taŋertең qana өzjm çatarlьq yi, çerljk tjljm nanь bar edj, endj mьnau bөrjnjŋ de tausьlqanь. Kynj ertең өzjm tuqan, вygjn өkemnjŋ syiegj cьqqan yiden вezjp, onь өzjmnjŋ tjlencjljkke tysujme sөвөp bolqan adamqa qaldьrьp ketujm kerek“ — dedj, Vladimir өzjne-өzj. Munь aitqanda kөzj ecqaida вurьlmastan cecesjnjŋ suretjne qadalьp qaradь da qaldь. Suretcj onьŋ cecesjnjŋ tulqasьn taŋertenгjljktegj aq kөilek kijp, cacьna вjr qana qьzьl gyl taqьp, ornьqtьŋ aralьqьna syienjp otьrqan qalpьnda tysjrgen eken. Mьna surette menjŋ өke-cecemnjŋ dиcpanьnьŋ qolьna tyspeitej qoi. Mūnь qiraqan orndьqtarmen вjrge aparьp kiadovoiqa tastaidь da nemese onьŋ itcjlerjnjŋ kylkj, mazaqь bolu ycjn auz yidjŋ qaвьrqasьna jledj qoi. Al, вurьn cecem ūiьqtaitьn, odan keijn өkem qaitьs bolqan вөlmege onьŋ pjrkөccjgj, ne bolmasa qatьn qьzdarь keljp ornaidь. Çoq, çoq! Menj quьp cьqqalь otьrqan вūl qasrettj yi olarqa da timeitjn вolsьn!—degen oilar keldj Vladimirge. Vladimir auzьn bastь, basьna nece tyrlj qorqьnьctь oilar keldj, qulaqьna politsialardьŋ dausь estjlgendei boldь, вjreuj onь, вjreuj mūnь surap өlek saldь. Qaiqьlь oidьŋ qucaqьnda çatqan caqьnda mūnьŋ вөrj de Vladimirdj eljktjrjp өkete almadь. Aqьrьnda barlьqь da çai boldь.

Vladimir tartpalar men çөcjkterdj acьp, marqum өkesjnjŋ qaqazdarьn aqtaruqa kjrjstj. Mundaqьlardьŋ вөrj caruacьlьq esepterjmen tyrlj çumьs çөnjnen çazьsqan qaqazdar edj. Vladimir bulardь oqьmastan çьrtьp tastap otьrdь. Kөp qaqazdьŋ jcjnen „menjŋ өieljmnjŋ çazqan qattarь“ — degen paket ucьradь. Kөnlj qoвalçi tysjp Vladimir qaqazdarqa çarmastь. Bul qaqazdar Tyrkia çorьqь tusьnda, çazьlьp, armiaqa Kistenepkeden çjвerjljp otьrqan eken. Өiel өzjnjŋ cөldegjdei turmьsta ekendjgjn, qandai caruacьlьq jsterjmen ainalьsatьndьqьn, aiьrьlьsqandьqьna qandailьq qьnçьlьp, endj onь yige qaituqa, syigen çarьnьŋ qucaqьna k ruge kelui kerektjgjn çazьptь. Sol qattardьŋ вjrjnde өiel kjckentai Vladimirdjŋ den saulьqь tiьcьn alьp turqandьqьn, endj вjr qatta Vladimirdjŋ ças вasьnan өner kөrsetjp, вolacaqь zor вaqьitь adam bola alatьndьqьn aiсьptь. Vladimir qattardьŋ qьzьqьna tysjp oqi berjp, өzgenjŋ вөrjn ūmьtьp yi jcj turmьsьnьŋ вaqьtьna çan-tөnjmen ainalьsqandai bolьp otьra berjptj. Syitjp otьrьp, aspalь saqattьŋ on вjrdj soqqandьqьn da вaiqamai qalьptь. Vladimir qattardь qaltasьna salьp, qolьna çarьq alьp, kaвinetten cьqtь. Sot adamdarь zalda taqtai ystjnde jcjptj. Ūsatьlqan stakandar tūr, вөlme jcjnde araq isj anqidь. Vladimir çanь tyrcjkkendei bolьp, вūlardьŋ qasьnan өtjp auz вөlmege kettj. Esjkter çaвьq eken, Vladimir kjlttj taвa almai zalqa qaita keldj. Kjlt stoldьŋ ystjnde çatьr eken, Vladimir esjktj acьp cьqa kelgende, вurьcta tьqьlьp turqan вjr adamdь kөrdj: qolьnda çaltьraqan вaltasь bar. Vladimir вūqan cammen вūrьlьp qaraqanda вul turqan usta Arxip ekendjgjn tanьdь.

— Sen mūnda ne qьp tūrsьn?—dedj Vladimir.

— Oiвai, Vladimir Andreic, sjz ekensjz qoi—dedj Arxip sьвьrlap.—Ө, qudai ai, tek өmse saqtai kөrl Çarьq ūstap cьqqanьqьz mundai çaqsь bolar ma—dedj. Vladimir вūqan taŋьrqaqan tyrmen qaradь.

— Bul arada nege tьqьlьp tursьn!—dep sūradь ol, ūstadan.

— Men maspьn ва? Өkem, Vladimir Andreic qudai kua — dedi aqьrьn qana Arxip tutьqьp.

— Baltanь nege alьp çyrsjn?

— Baltanь deisjz вe? Osь kynj вaltasьz çyruge вola ma? Mьnau sot adamdarьnьŋ өzj вūzьqtar qoi, вaiqau kerek...

— Sen massьn, ваltandь tasta da ваrьp ūlqьndь qandьr.

— Men maspьn ва? Әkem, Vladimir Andreic qudai kuə qoi вj ūrttam araq auzьma alqan emespjn, osьndai uaqьtta araq jcu oiq. kele me? Mundaidь da estidj ekensjn, вjzdj sottьn ūsaq cinovnikterj вilemekcj. Būlar вjzdjn qoçamьzdь ez qorasьnan quьp cьqarmaqcь. Әne, sūmьrailardьn qorьldap tūrьp ūiьqtap çatqanьn qarась, вarlьqьn вjrden çoq qьlьp suqa tastap cjвerer me edj?

Dubrovski tьçьrьndь.

— Azьraq sen səzge qūlaq qoi—dedj Vladimir. Syitjp azьraq oilanьp turdь da, senjn bul oilaqanьn tyk jske kelmeidj, munda sottьn ūsaq cinovnikterj aiьptь emes. Panarьndь çaq, syitte maqan er—dedj.

Arxip mьrzasьnьn qoiьnan çarьqtь alьp, pectjn artьnan panardь tauьp alьp, çarьq qьldь. Syitjp, ekeuj вasqьctan tysjp qoranьn aldьna qarai çyrdj. Kyzetcj coiьn taqtaidь tasьrlattь, itter yrdj.

— Kyzettegj kjm?—dep sūradь, Dubrovski.

— Bjz qoi, әkem—dedj çjnjckerek daus,—Dasilisa men Lukaria ekeujmjz qoi—dedj.

— Endece yilerjne qaitьndar, munda kerekterjn çoq — dedj Dubrovski.

— Cавac—dedj, Arxip.

— Tənjr çarlьqasьn qoçamьz—dedj de, qatьndar dereu yilerjne qarai çəneldj.

Dubrovski taqь jlgerj çyrdj. Ekj adam būlarqa taman keldj; olar daustap caqьrdь. Dubrovski Anton men Gricanьn dausьn tanьdь.

— Nege uiьqtamai çyrsjnder?—dep suradь Vladimir. Uiьqtaitьn uaqьt pa?—dedj Anton—kjm oilaqan, mundaidь da kəredj ekenвjz...

— Aqьrьn! — dedj, Dubrovski onьn səzjn вəljp, — Egorovna qaida?

— Baidьn yijndegj ez вəlmesjnde—dedj Grica.

— Endece вar da onь munda ertjp kel, onan son yide sot adamdarьnan вəlek ez adamdarьmьzdan вjreude qalmaitьn boisьn, al, Anton sen вar da at çek— dedj Vladimir.

Grica kettj de вjrer minuttan son cecesjn ertjp qaitьp keldj. Kempjr вygjngj tyn cecjnвesten otьrьptь; sot adamdarьnan вasqa вjrj de kəzderjn jimeptj.

— Bərjn tygelsjnder me? — dep sūradь Dubrovski, — Endj yide qalqan eckjm çoq pa?

— Yide sot cinovnikterjnen вəlek eckjm de qalqan çoq dedj Grica.

— Munda cep, nemese, salam əkeljnder, dedj Dubrovski.

Çurttьn bərj at qoraqa qarai çygjrjp qucaqtap cep alьp keljstj.

— Basqьctьn astьna salьndar, mjne osьlai. Al, çjgjtter ot qoiьndar!

Arxip panarьn actь, Dubrovski ot tutattь.

— Toqtai tur, dedj Vladimir Arxipke.—Men sjrə asьqьp çygjrjp auz yidjn esjjn вekjtjp kettjm qoi deimjn, вarda acьp kelcj dedj.

Arxip çygjrjp senekke keldj, esjk acьq tur eken. Arxip onь

kjttep turьp вekjitj de, aqьrьn qana dauspen: endj çalai, ə! dedj, syittj de, qaitьp Dubrovskige keldj.

Dubrovski ot tigjzdj, cep tutanьp, çalьn laulai вastadь. Bytjn qoranьn jcj çarьq boiьp kettj.

— Əi, çasaqan ai, Vladimir Andreic bul ne qьlqanьn?—dep вezektedj Egorovna mundь dauspen.

— Yndeme, dedj Dubrovski. — Al, çjgjtter endj qoc boiьndar, qudaidьn вastaqan çaqьna kettjm; çana qoçalarьqnьn qol astьnda tek вaqьttь boiьndar—dedj.

— Oibai, əkem, вjzdjn panamьz! Ölsek вjrge əlemjz, senj çalqьz çjвermeimjz, senjmen вjrge ketemjz destj çurt.

Attar daiьn boldь. Dubrovski Gricamen вjrge arвaqa mjndj. Anton attь aidadь. Syitjp, būlar qoradan cьqьp çəneldj.

Ol ekj arada çel qataidь. Bjraq minuttьn jcjnde çalьn вyijn yidj orap aldь. Cьnьlar sьtьrlap tyse вastadь. Laulap çanqan вəreneler qūlap tyse вastadь: „Qutqarьndar, qutqarьndar“ degen sot adamdarьnьn çalьnьctь aiqailarь estjldj. Qьp-qьzьl çalьn catьrdan çoqarь kəterjldj.

—Syitpegende, dedj Arxip, ertke aculь kylkjmen qarap.

— Arxip cьraq, qutqarsaicь mьna sumьrailardь! Qudai aldьnda sauaвьn alsancь, dedj Egorovna.

— Syitpegende dedj, taqь Arxip.

Sol minutta sot adamdarь ekj qabat ramanь qiraipaqcь boiьp terezeden keljp kərjndj. Dəl sol kezde yidjn təвesj satьrlap keljp çalьp etjp quladь, jcjndegj çūrttьn sarnauь da toqtaldь.

Kecjkpei вarlьq yi qьzmetkerlerj qoraqa cьqtь. Qatьndar uucuu boiьp, kər-çer nəiselerjn aman alьp qalmaqcь boiьp çygjrjstj. Balalar ottь qьzьq kərjp sekjre çygjrjstj. Ottь dauьl ucqьnьn aspanqa ūcьrьp, yi çanьp ta boldь.

— Endj çaraidь, dedj Arxip, Qarась qalai çanadь, ə? Pokrovskiden qarap tūrsa ədemj aq kərjnetjn cьqar,—dedj.

Sol minutta вjr çana oqiqa onьn kənljn вəldj, çalьnь aspanqa atqan saraidьn təвesjnde qaida sekjrerjn вjlmei, вjr mьsьq çygjrjp çyr eken. Sorlь çəndjk, aianьctь dauspen miaulap qutqarьp aludь suraqandai boldь, onьn zar qaqьp çyrgenjne qarap balalar ceksjlesj qatьp kyljstj.

— Nemenege kylesjnder, caitandar,—dedj ūsta aculanьp—sender qudaidan qorqudь вjlmeisjnder, çasaqannьn çaratqan çəndjgj əleijn dep zarlap çyr. Sender oqan məz вolasьndar dep, çanьp çatqan təвege qarai вasqьc qoiьp, mьsьqqa qarai çəneldj ol. Mьsьq mūnьn ne oilap вara çatqandьqьn tysjne qalqandai boiьp, asьqьstьqpen razьlьq aitqandai tyrmen, keljp çenjne çarmastь. Ūsta otqa carpьlamarpьla olçasьn qoiьna ustai təmen tystj.

— Al, çjgjtter, qoc boiьndar, munda men jsterljk endj jcteme coq. Aman boiьndar, səge çamandamandar,—dedj ol, qьzmetkerlerge.

Usta ketip qa'dь, ərt əlj de talai uaqьt laulap çandь. Aqьrьnda çalьn toqtaldь. Yijigen kəmjr tyn qaranqьsьnda çalьnsьz çarqьrap

çattь. Kistenevkenjn ertke ucьraqan çandarь osь çalьnsьz çanqan kemjrdjn ainalasьnda tentjreude boldь.

VII

Ert qabarь kelesj kynj bytjn tenrekke çaiьldь. Çürttьn berj tyrljce uiqaru, tyrljce çorular aitьp engjme qьlьstь. Bjreulerj Dubrovskidjn qьzmetkerlerj eljm cьqqannan keijn mas boiьp jcjp, baiqausьzda ert cьqarьp alьptь destj; endj bjreuler çana mekenge barьp seruen salqan sot adamdarьn aiьptadь. Bjrsьpьralarь Zemski, sot çana qьzmetkerlerjmen bjrge Dubrovskidjn ezj de çanьp ketjptj destj; keibjreulerj cьndьqtь del tauьp, bul qorqьnьctь apatqa aiьptь adam ьza ystjnde acumen jstegen Dubrovskidjn ezj ekendjgjn aitьstь. Kelesj kynj ert bolqan çerge Troekurovtьn ezj keljp tekseru çyrgjzdj. Bül tergeu boiьnca politsia bastьqь, Zemski sottьn zasedateij, prokuror çerdemcjsj, qatcь çana Vladimir Dubrovski, nenkasь Egorovna, yi qьzmetkerj Grigori, kucer Anton, Arxip üsta qabar ocarsьz çoq bolqandьqtarь meljm boldь. Yi qьzmetkerlerjnjn barьqь cinovnikter yi tebesj qülap tyskennen keijn çanьp ketkenderjn seiledj. Olardьn çanьp kemjrge ainalqan syiekterj tabьldь. Qatьndardan Vasilisa men Lukaria, Dubrovski men Arxip üstanь ertten bjrnece minut bürьn kergendjgjn seiledj. Çürttьn kepcjljgjnjn aituь boiьnca Arxip üsta tjrj çana ert cьqaruqa aiьptьnьn bjrj bolu kerek destj. En aldьmen kydjktengenderj Dubrovskidjn ez basь boldь. Kirila Petrovic barlьq bolqan oqlqanьn çaiьn gubernatorqa surettep çazьp, çanadan js qozqadь.

Kecjkpei taqь bjr çana qabar paida bolьp, çürt sezjne azьq boldь. B. degen çerde tonaucьlar paida bolьptь degen qabar bytjn tenrekke qorqьnьc taratть. Bülarqa qarsь ykmettjn qoldanqan carasь çetkjljktj bolьp cьqpadь. Tonau jsterj bjrjnen bjrj keljstj bolьp asьp tystj. Çana tonau bjrjnjn artьnan bjrj qaitaladь. Çol ystjnde bolsьn, derevnelarda bolsьn, qauьp-qater kyceidj. Tonaucьlar mjngen bjrnece troikalar tynde bytjn gubernə jcjn aralap qьdьrьp çyretjn boldь, çolcьnь, poctanь üstap selenderge keljp pomeccikterdjn yijn tonap, bül yilerdj ertep çjberjp çyrdj. Caika bastьqьnьn aqьldьlьq, batьldьq er çyrektjk ataqь cьqtь. Oi turasьnda talai keremet enqjmeler seilendj, Dubrovski atь çürttьn auzьnan tyspedj. Ençen erlerge bascьlьq jstep çyrgen Dubrovskiden beten eckjm emes ekendjgjne çürttьn berj qattь sendj. Çürttьn çalqьz aq qairan bolqan nersesj—Troekurovtьn pomestiesjne tonaucьlardьn timegendjgj boldь. Tonaucьlar onьn bjrde-bjr sarailarьna deijn timedj. Bjrde-bjr keljgjn üstap kermedj. Troekurov çaicьlьqtaqь zor kekrektjgjne baqьp, ezjnjn bül aman bolqandьqьn bytjn gubernəqa da solai da solai bola bjlgenj sьqьldь, tonaucьlardьn qorьqqandьqьnan, ekjncj derevnəsjne politsia adamdarьnan en çaqsьlarьn ekeljp qoiqandьqtan dep bjldj. Kercjler Troekurovtьn ezjn münca çoqarь üstauьna alqacqь kezde kyljse bastadь. Olardьn er qaisьlarь tonaucьlar Pokrovskige kelmei qalmaidь dep kyljstj. Bjraq, aqьrьnda keljp, tonaucьlardьn ezj de Troekurovke qürmet etkendjgjn moi ndauqa ainaldь. Troekurovtьn mereij ystem boldь. Çana Dubrovskidjn çanadan çyrgjzgen tonau qabarь estjlgen saiьn Dubrovski er daiьm aman çjberjp qoiьp otьratьn gubernatorlardь, politsia bastьqtarьn rota komandirlerin mazaqtap kyletjn boldь.

Eskertu. Engjmenjn bas çaqьnda Dubrovskidjn akesj onьn momьn çana alsjz adam ekendjgj aitьladь. Onьn momьndьqьn, alsjzdjgjn paidalanьp, çauьz arj kyctj pomeccik Troekurovtьn oqan kersetetjn zülьmdьq jsj aitьladь. Troekurov Dubrovskidjn akesjne etjrjk çala çauьp, onьn çer mylkjn tartьp alraq boladь. Onь sot orndarь quattaidь. Bul belimderjnde Dubrovskidj akesjnjn eljmj, çer mylkjn Troekurovtьn talauqa tysjruj, oqan qarsь Dubrovskidjn jstegen areketj aitьladь.

Sürau.

1. Carualar (krepostnoilar)[1] kelgen ülьqtarqa, cinovnikterge qarsь keterjlemjz degende Dubrovski olardьn ereujljn nege toqtatiь? Kjmnen çerdem kytedj?
2. Dubrovski Troekurovtan çana ülьqtardan ecjn qalai aldь? Artьnan Dubrovski qaida ketedj çana kjm bop ketedj?

Çattьqu.

1. Carualardьn (krepostnoilardьn) mjnez-qulqь qalai syretteigen? (Arxiptьn çana basqa krepostnoldьn Dubrovskige qana cinovnikterge, Troekurovqa degen kenljn, peiljn (kez qarasьn) salьstьrьndar.
2. Engjmenjn qьsqaca mazmunьn aitьp cьqьndar.
3. Engjmedegj cinovnik-akjmderdjn mjnez-qülьqtarьn auzca aitьp berjnder.
4. Vi-tarauqa plan çasandar.

№ 2

11.9.

[1] Basьbaiь carua.

LERMONTOV

(1814—1841)

Mixail Iurievic Lermontov orьs ədebietjnde Puckinge teteles cьqqan, ūlь aqьn. Tuqan çerj Məskeu qalasь. Tuьsь aq syiek tegjnen bolsa da, ez əkesj kedeilikke ūcrap qalqan adam edj. Sonьmen yc çasьnan cecesi əlgen soŋ, ças bala Məskeudegj bai əçesjnjŋ qolьnda esedj. Mūnь tərbieleucj cet çūrttьŋ kytucj tərbiecjlerj (guvernerlerj) boladь. On tərt casьnda Məskeudegj aq syiekter balasьn tərbieleitjn pansionqa tysedj. Eŋ alqacqь aqьndьq enerj sol çьldarda kərjne bastaidь. 1832-çьlь Məskeu universitetjnde ekj çьl oqьqannan keijn Lermontov Peterbordaqь iunkerlik (əsker) mektebjne tysedj. Osь oqudь bjtjrjp ofitser bolьp cьqadь. 1835-çьlь tūŋqьc poemasь „Qaci abrek“ basьlьp cьqadь.

Lermontov—dekabrister qozғalьsь bolqan uaqьtta 11 castaqь bala edj. Ol soi ças kynjnjŋ ezjnde dekabristerdj çaqsь kəredi. Onьŋ aqьndьq talantь əsken kezde, oi-pjkjrj cьnьqqan kezde dekabrist siaqtь ecbjr oimьl casauqa bolmai qaldь. Ol Belinskij aitqandai „Əmjr degenjmjz kyres“ den bildi. Bjraq, oqan ecbjr çol taba almadь. Ol, sondьqtan, ьzalь kvijnicke tystj. Bjraq, ezjnjŋ çalьndь çьrьmen qatьmьr zamanqa, dobal əkjmdjljkke, qazьmьr əkjmderge qarsьlьq çasap otьrdь. Əlei mettik məsele çaqьnan Lermontov dekabristerdjŋ jzjn kəzdedj. Ədebiettjk çaqьnan Puckinnjŋ saltьna tystj. Lermontov dekabristerdjŋ soŋqь dausь boldь da, Puckinnjŋ asqan mirasqorь boldь. Patca Lermontovtь çek kərdj. Onьŋ çalьndь çьrlarьn syimedj, odan seziktendi. Patca sol ucjn Lermontovqa da, Puckinge jstegenjndei sūrqia əreketjn çasadь. Onь qoriap, təmengi əskeri qьzmetke qoidь. Bul, Lermontovtьŋ jcjndegj narazьlьqьn kyceitti.

Ol Franciadaqь revolutsianь, patcaqa qarsь kəterjigen qalqtь qūtlьqtap əleŋ çazdь (10-yiel, 30-yiel, 1830-çьl).

Danьcpan aqьn Puckinnjŋ çauьzdardьŋ qolьnan qazaqa ūcrauь Lermontovtь acьndьrdь. Ol. 1837-çьlь „Aqьnnьŋ eljmjne“ degen ataqtь əlenjn çazdь. Ol çauьzdьqa qarsь ūmtьlqan danьcpan aqьnnьŋ „sūm əsektjŋ“, alaiaqtardьŋ qūrbanь bolqanьna qaiqьrdь. Lermontov „Çauьzdьqpen dərjptelgen“ men-mensjngen tərjerdj, „Bostandьqtьŋ, genidjŋ daŋqtь çendetj“ bolqan patca men onьŋ əkjmderjn zjldj, ətkjr səzben taiьnbai tyiredj. Aqьndь eltirgen būzьqtardь ondьrmai masqaralaidь. Acьnьp, ьzalanьp çazqan Lermontovtьŋ bul əlenjn, çaŋa pjkirlj çastar lezde çurtqa taratadь.

Lermontovtьŋ bul əlenjne çaŋa pjkjrlj çastar syisjndj.

Bjraq, bul əleŋ patcanьŋ qulaqьna tidj. Patca Lermontovtь Kavkazqa çer audaradь. Barьq qasrettj, ьzanь, çalьndь çyregjne tyijp, ūlь aqьn kyŋrenjp Kavkaz qūzdarьna çəneledj.

Keterjnde „Qoc bol kjrlj Resei“ degen əleŋ çazdь. Munda aqьn əzjn qorlap, çer audarqan, patcalьq—pomecciktjk Reseige nəlet aitadь. Ol, Reseidj əkjmnjŋ çerj, qūdьqtьŋ çerj deidj, mūndaqь əkjmj patca, onьŋ pəleqor, sum cendetter; al, qūlь—solar qanaqan krepostnoi carualar. Aqьnnьŋ bul əlenj qatьmьr zamanqa, sum əkjmderge ylken cancu boldь.

Kavkazda aidalьp çyrjp, Lermontov kəp tamaca eleŋder çazdь. Aqьn ezjnjŋ ьzalь, kyijnjctj çьrlarьmen bjrge, Kavkazdьŋ sulu suretjn, tabiqattьq ezgeceljgjn beretjn tamaca eleŋder çazdь. Sonьŋ bjrj Abai audarqan „Terektjŋ sibi“ degen əlenj. Lermontovtьŋ 40-çьldarь aqьndьq enerj qaulap estj. Ol, bul çьldarь bjrnece poemalar, eleŋder çana „Bjzdjŋ zamannьŋ geroiь“ (1840-ç.) degen ataqtь romanьn çazdь. Munda Lermontov sol kezdegj orьs əmjrjnjŋ qaiqьsьn, Reseidegj əmjrdjŋ çijrkenjctjgjn, onьŋ adamdь azdьratьndьqьn, adamdь dertke ucratatьndьqьn kərsetedj.

„Bjzdjŋ zamannьŋ geroiь“—orьs ədebietjndegj kyrdelj, jrj kərkem cьqarma.

Lermontovtь patca ykmetj ekjncj ret çer audarьp, 1841-çьlь sonda çyrgende ol, patcanьŋ cendetjnjŋ qolьnan qaza taptь.

Lermontov—ezjnjŋ çalьndь çьrlarьmen, ezjnjŋ erkjndjktj aŋsaqan pjkjrjmen, ezjnjŋ asqan cьncьldьqьmen, ezjnjŋ asьl, sulu eleŋderjmen Puckin saltьna tysken, orьstьŋ ūlь aqьnь bop esepteledj.

Ataqtь aqьn Abai, Lermontovtan kəp ylgj aldь, onьŋ çaŋa pjkjrlj çalьndь eleŋderjn, syisjnjp audarьp, onь qazaq qalqьna taratть.

Ol

Qarasam qaiqьrtar cūrt būl zamanqь
Salqьn quьs əmjrj, ja qaraŋqь;
Bjljm de çoq, bjljmge senjm de çoq,
Ənersjz qartalar dep bjl balaŋdь.

Çasьnan bjler eskj caldьŋ mjnjn,
Aptьq çerjn, aqьlqa kec engenjn,
Əzj ənersjz, əmjrden tez suьnar,
Oilaqan çolaucьdai bos çyrgenjn.

Çamandьq, çaqsьlьqqa qarar salqьn,
Solьqь tez basьlьp qaitar qarqьn.

Ülьqqa qocemetcj qul sьqьldь,
Qaterge aiaq baspas kərmei artьn.

Dəl belne ertең cьqqan byldjrgence,
Suьq soqьp byrsigen dəmj engence,
Kəzge de, auьzqa da qьzьqь çoq,
Qьzuь yzjlgence bos çyrgence.

Paidasьz qьlьm menen mi keptjrer,
Dos çarqa maqtan etjp buldap kərer,
Çaqsь səz, çaqьn ymjt təttjljktj,
Kemjter, kənl qoimas, kiken kjrer.

Quatь qьzьq—qьzьq qьzmet toilarьnьң,
Qos qьrtьsьn ketjrmes oilarьnьң,
Lap bergjc, sьrt ailanqьc, qaita oilanqьc.
Tianaq otь səngen boilarьnьң.

Keljsjmdj təttj oi, əm ceberljk,
Quantpas oiьn qozqap pəlen derljk.
Өz keudesjn ezj aңdьp, boi saldьrmas.
Toqьmdьqь busanbas netken erljk.

Çek kərer, çaqsь kərer, kezj bjler,
Acuь, maqabbatь bosqa səner,
Çanьnda suьqtьq bar bjr çasьrьn,
Qanь ottь ças kynjnde cьqpas əner.

Bala mjnez, oincь burьnqьlar,
Aңqau eken, mazaqtap sonь sьnar,
Artqa qarap aq peijl calqa kyljp,
Abiьrsьz, ataqsьz kərge qular.

Kəp salqьn bjrjn-bjrj oiьna almas,
Keter çьm-çьrt, artьna jz qaldьrmas,
Oi qozqarlьq artqьqa tyk qaldьrmai,
Ümьt bolar, çoqalar, kəpke barmas.

Audarqan — Asai.

Surau.

1. Lermontov bul eleңjnde qai zamannьn çastarьnьң mjnjn altьp otьr. Olardьң nendei kemjstjgjn aitadь?

QANÇAR

Syikjmdj bolat qançar tursьn çainap,
Ьstьq suьq maidanda cьqadь oinap,
Gruzin, aculь usta kekke soqqan,
Er cerkes soqьs ycjn alqan qairap.
Erkelj nəzjk qolmen maqan tidj,
„Ümьtpa" dep aiьrlar çerde berdj
Qan sorqalar çyzjnen ças sorqalap,
Qaiqьmen ertengennjң belgjsj edj.

Qara kəz qarap maqan kəp qadalqan,
Qupia, qaiqь ertenjp, boiьn alqan,
Bolatca djrjldegen çalьn kərgen,
Bjr kyngjrt tartьp çana ottai çanqan.

Audarqan — Asai.

Çattьqu.

Bul eleңdj çattap alьңdar.

ÇAMBŞL ÇABAEV

Qazaqtьn qalq poeziasьnьn alьbь, Qazaqьstannьn yc ordendь ataqtь aqьnь Çambьl Çabaevtьn bürьnqь ømjrj qaiqьda, qasrette, çoqcьlьqta øttj. Onьn əkesj Çabai kedei carua boldь. Çambьl Alma-Ata oblьsьndaqь Qaskelendegj Çambьl tauьnda tudь. Sondьqtan, onьn atьn Çambьl dep qoidь. Çambьl kjckentai kyninen çoqcьlьq, tarcьlьq kørdj. Ol øzjnjn aqaiьndarь, tuqan tuьsqan, çarlь-çaqьbailarьmen bjrge bailardьn, patca əljmderjnjn soqqьsьn kørdj. Ol qazaq qalqьnьn bastan kecken qaiqьsьna ortaq boldь. Sondьqtan, Çambьl aitadь: „Men øzjm çønjnde çьrlasam, qalq çønjnde çьrladьm, qalq çønjnde çьrlaqanьm menjn øz çvregjmnjn kyijnjcj boldь. Men qalq qaiqьsьna ortaq boldьm" — deidj. ✔

Çambьl çasьndə ertegjnj, ølə çьrdь køp estjdj, ol qarialardьn, auldaqь aqьn-çьrcьlardьn aitqan ən cattap aitatьn boladь. Çambьl 15 çasqa kelgende qolьna dombьra alьp, el aralap øleq aituqa kjrjsedj. Çambьl øieqdj tez tolqap cьqaratьn, suьrьp salma aqьn boladь. Çambьl el arasьndaqь çiьn-toilarda, aitьstarda øzj belsene cьqьp øleq aitatьn boladь. Çambьl os aitьs çiьndarda qazaqtьn køp aqьndarьmen kezdesken. Olardьn kø bjnen ylgj alqan aqьn. Çambьl sol kezdegj ataqь cьqqan Syijnbai, Cəçe, Qulmanbet siaqtь aqьndarmen kezdesken. Syijnbai aqьndь Çambьl øzjnjn ustazь dep sanaqan. Syijnbaidьn qalq çьrьn çьrlaitьndьqь Syijnbaidьn bai-terenj tartьnbai mjneitjndjgj, Syijnbaidьn øleqdj tereqnen tolqap çaqsьlap aitatьndьqь Camьlqa əbden ünaqan. Sondьqtan Çambьl Syijnbaidь osь kynge deijn aüzьnan tastamai dərjptep aitьp otьradь. ✔

Çambьl sezdj tereqnen topcьlai bjletjn, çьrdь çebelep soqatьn kyctj aqьn. Çambьl bürьnqь zamanda øzjmen aitьsqan aqьndardь bettetpei çenjp otьrqan. Ol Qulmanbet degen aqьndь ylken topta aitьsьp çenjp cьqqan. Çambьldьn bürьnqь çьrlaqan çьrlarь qazaq qalqьnьn qamь boldь. Ol, qazaq qalqьn patcanьn, baidьn, terenjn qьsьmьnan qutqarudь xial ettj. Ol bül çønjnde qalqtь azap torьnan qutqaratьn baiьrlardь çьrladь. Onьn bul çønjnde cьqarqan „Sürancь batьr" degen ylken poemasь bar.

Sotsialistjk Ülь Oktəbr revolutsiasь bolqannan keijn Çambьl ьsran byrkjttei qomdanьp qaitadan qulcьna çьrladь. Ol qalqtьn baqьtьn, quanьcьn çьrladь. Çambьl øzjnjn sovet tusьndaqь çьrlarьnda qalqtьn qasьrlar boiqь armanьnьn orndalqanьn, onь orndaqan kommunistjk partia, çunьscь tabь ekendjgjn çьrladь. Køsemderjmjz Lenin men Stalinnjn ülь obrazdarьn, olardьn qalqtьn qamqorь ekendjgjn çьrladь. Çambьl qalq køpcjljgjnjn çauьngerljk kyresjn, Qьzьl Armianьn erljgjn, sotsialistjk qurьlьstьn gyldenjp ørkendegenjn, çьrladь. Çambьl øzjnjn çьrlarьnda Leninnjn, Stalinnjn onьn serjkterj Molotov, Kaganovic, Vorocilov, Kalinin çoldastardьn danqtь obrazьn çasadь. Çambьl øzjnjn çьrlarьnda qalqtьn çauьlarьna meirjmsjzdik bjldjredj, qalqtь meirjmsjz boluqa yndeidj. Çambьldь SSSR qalqtarьnьn bərj syijp oqidь. Onьn danqьn barlьq elder bjledj. Çambьldьn øleqderjn olar øz tjljne audaradь.

Çambьl 1936-çьlь nagradqa Qьzьl tu ordenjn aldь. 1938-çьlь Çambьldьn ədebiettjk qьzmetjne 75 çьl tolьp ylken toi boldь. Bul merekenj Bykjl SSSR qalqtarь øzjnjn qurmettj toiь etjp tojladь. Bul merekesjnde ykmet pen partia Çambьlqa nagradqa Lenin ordenjn berdj. 1939-çьlь SSSR Ülь Sovetj Çambьldьn Sovet ədebietjn orkendetu çolьndaqь eqbegj ycjn nagradqa Qurmet belgjsj ordenjn berdj.

Çambьldьn eleqderj, çьrlarь køp. Olar qazaq tjljnde de, orьs tjljnde de çana basqa ulttar tjljnde de kjtap-kjtap bop basьlьp cьqtь. Çambьl qьsqa øleqderden basqa, cьqarqan ylken poemalarь da bar. Onьn „Sürancь batьr", „Øtegen batьr", „Vorocilov" siaqtь ataqtь poemalarь bar.

ULЬ KØC

Kavkaz ben Altai, Alatau
Asqar, asu beljmsjn.
Cьqьsьm qiьr zor Taiga
Qursanqan bolat temjrsjn.
Batьsьm baitaq Ukraiьn
Gyldengen baqca gyljmsjn.
Soltystjk — Ulь Muqitьm,
Ucan daria cegjmsjn.
Qьtai men Qьrьm arasь,
Bjr çaqьq orьs dalasь,
Tutasa çatqan tula boi
Ortaq Oral salasь;
Kolxoz ben sovxoz, øzjmsjn.
Osьlardьn jcjnde
Altьn ocaq Otanьm,
Sovetstan — Gylstan
Çainaqan menjn eljmsjn.
Buldьr-büldьr, büldьr kyn,
Buldьrap ketken qürqьr kyn,
Burьnqь kynjm kyn be edj?
Kyn emes qara tyn edj.
Tar qursauь taç taqьt,
Patca bjzdj biledj.
Qalqqa qara çamьltqan,
Arьlmas azap sabьltqan,
Qanau, talau, otarlau
Qara tyn, tynek tyrme edj.
Atu, aidau, oq, qьlьc,
Çazalau, asu, qul qьlu,
Patcanьn boldь bjlgenj,
Raqьmsьz qara betjnde,
Zulьmdьq, zorlьq nietjnde,
Adamdьq çьlь cьrai çoq
Qalqqa qarap kylgenj,
Patca taqьn, bai baqьn
Qaitjp saqtap qalam dep,
Øtken zaman zanьnьn
Osьlai ømjr syrgenj.
Al, bygjn mjne, carqьrap
Nürьn cactь altьn tan.

Əlemge bjrdei səulesj
Oktəbr degen ulь zaŋ.
Zaŋ bolqanda qandai zaŋ,
Kərmegen būrьn ecbjr çan.
Cьn baqьttьŋ adamqa
Esjgjn acqan gylstan.
Armanqa bjzdj çetkjzjp,
Qaiqьnь oidan ketkjzjp,
Məngj çarьq altьn kyn,
Tuqьzqan bjzge būl zaman.
Erkjndetjp eŋbektj,
Bel al degen osь zaŋ.
Oqu oqьp, bjljm ap,
Çən al degen osь zaŋ.
Eŋbek et te, mjndet et,
Dem al degen osь zaŋ.
Əiel teŋsjn, pravaŋ
Sen al — degen osь zaŋ.
Qartaisaŋ da qaiqьŋ çoq,
Çassьŋ degen osь zaŋ.
Bulbul ynjŋ būlaqtai, —
Tassьn degen osь zaŋ.
Eldjŋ cetjn kyzetu
Eŋ ardaqtь pravaŋ,
Çorqalap kelse sūr çьlan,
Çelkesjn qiьp çetkjzbei
Kese ber degen osь zaŋ.
Sansьz qalq dostasьp,
On bjrjŋ qol ūstasьp,
Өse ber degen osь zaŋ!
Bygjn mjne, qarasam:
Bjr kəc ketjp baradь.
Saltanattь, səulettj
Gyldei bolьp çanarь, —
Masatь kjlem çamьlqan,
Altьnnan qoŋrau taqьlqan
Dьbьsь çerdj çaradь.
Adamь gyldei çainaqan
Qьzьl çalau bailaqan.
Ei quanqan bjr duman
Cьrqatьp ənge saladь.
Ulь Soiuz eljmnjŋ
Būl kəcj alqa çənegen
Baratьn çerj bjr çailau
Eljmdj nūrqa bəlegen;
Kommunizm çailauь
Raqattьŋ məngj dyniesj
Tyndj taŋqa teŋegen.

Tysken çolь daŋqьl çol.
Myde qьp etken kərsetjp
Engels Marks kəregen.
Çolqa kəctj bastaqan,
Lenin dana qolьmen.
Stalin bastap baradь
Aiqьn tartqan çolьmen,
Quladьn ūcpas qumdardьŋ
Qarsaq çortpas qūzdardьŋ
Oiь, qьrь, çonьmen.
Buldьr-būldьr belesten,
Kəc asa almas dəŋesten
Eljm asьp baradь.
Adam ulь kərmegen,
Kərmek tygjl bjlmegen,
Asu-asu çerlerden
Kəcjm asьp baradь.
Kəc bastaqan Stalin
Adastьrmai bjr çoldan
Erjm asьp baradь,
Basqan saiьn tamaca,
San çetpeitjn sanasa,
Baqьttьŋ camь çanadь,
Stalin kəctjŋ basьnda,
San çoldasь qasьnda,
Kəc asatьn çerlerdjŋ
Būlçьtpai çolьn tabadь.

Kaganovic çasasьn!
Ulь kəcke çol actьŋ.
Beles-beles ərjmnjŋ,
Sьrь çūmbaq çerjmnjŋ,
Qoimasьnan mol actьŋ.
Qorqasьn bolat, kək temjr.
Mūnai, mьrьc, kəp kəmjr
Tybjne çete sen actьŋ.
Qьzьqьn kəpke kərgjzdjŋ,
Çemjsjn elge tergjzdjŋ,
Asqar elge dalanьŋ.
Qūmnьŋ, cəldjŋ cotanьŋ
Molotov çoldas kəp raqmet!
Baqьtqa eldj bastadьŋ.
Stalindjk dekretpen
Tynektj tyrjp tastadьŋ.
Kəctegj kəp elderdjŋ
Bjr atadan tuqandai,
Qostьŋ məgj bastarьn.
Vorocilov batьrьm!

Atьna sai aqьlьŋ,
Əskerjŋdj bastadьŋ,
Bolattan suŋqar ucьrdьŋ,
Almastan qaru pisjrdjŋ,
Qurьctan sauьt kigjzdjŋ
Eljmnjŋ çer-su aspanьn.

Kalinin batьr kəp çasa!
Tyljk maldь ərgjzdjŋ,
Saltanattь ornatьp,
Quanьctь kərgjzdjŋ.
Mikoian çoldas ardaqtь,
Erjmjzsjn sen bjzdjŋ.
Et pen qьmьz, kyrjctj,
Neler təttj çemjstj,
Eljne erkjn tergjzdjŋ;
Molaitьp bailьq nesjbe
Quat berjp kəcjne
Mol bereke engjzdjŋ!

Kuəsj qasьr Çam[illegible] qart.
Kəz salqan dynie tegjne.
Ulь kəcke jlestj,
Tulpar atpen tebjne.
Qolьnda altьn dombьra,
Auzьnan çьrь təgjle;
Cьrqatьp əndj saradь,
Dausь çerdj çaradь,
On sausaqьm çorqalap,
Dombьranьŋ cegjne.
Million raqьmet aitamьn,
Stalindei erjme.
Asudan qiьn etkjzgen,
Armanqa qoldь çetkjzgen
Qalqtьŋ kemengerjne.
Daŋqьnan çau kyiregen,
Jlgerj eljn bastaqan,
Məngj baqьt çailauь —
Kommunizm kəgjne.

„Ernazar" 5/XI-37 ç

Sūraular.

1. „Ilь kəc" dep çambы nenj aitьp otьr?
2. Çambы osь elenjnde Marks, Engels, Lenin, Stalin çana onьŋ serjkterjnjŋ basсьlьqьn, etken enbegjn qandai jstermen baqalap, suretteidj?
3. Çambы „būldьr kyn" dep qai zamandь aitadь, ol zamandь qalai suretteidj?

Çattьqu.

4. Osь elennjŋ jcjndegj teŋeulerjn, epitetterjn tabьŋdar.

STALINDJK ÏLЬ ZAN

Өlenjm carla auldь,
Tьŋda dala Çambьldь,
Өmjrde zaŋdь kəp kərdjm,
Sol zaŋdar bygjp beljmdj,
Kəzjmnjŋ çasьn qan qьldь.
Maŋdaiqa əçjm tysjrjp,
Qainatьp midь daŋ qьldь.
Çyrgjzdj zaŋьn „bjr qudai",
Çyrgjzdj zaŋьn Ablai.
Qьlьcpen çūmsap zakondь,
Keŋ dynianь tar qьldь,
Soldatqa uldь aldьrьp,
Ardaqtьsьn attьrьp,
Arudь malqa sattьrьp,
Eldj erkke zar qьldь.

Zaŋnьŋ tartьp zardabьn
Zarladь nalьp qalьŋ el.
Ustap zaŋdь qolьna,
Qalqtьŋ mjnjp moinьna
Bai, mьrza, cora aldь bel.
Açal, actьq, çauьzdьq,
Dalanь kezjp qūiьndai
Kəzdjŋ çasьn eitj sel.
Carla elenjm auldь,
Tьŋda dala, Çambьldь!
Aqьnьŋa tjzgjn ber.
Syrleuden daŋqьl çol bolьp.
Būlaqtan teŋjz cьqadь,
Tastan bolat çaralьp,
Qalqtan tuьp danьcpan,

Tɵrcьlap sɵzdj buadь.
Baqьtt ɵmjr kezjnde
Bar ɵlemge tenj çoq,
Baqьtt bala tuadь.
Bala men egjz ūlь bop.
Kolxozdanqan aulda,
Çaqsь çьr dyken quradь,
Cat turmьstьn çьrь cat,
Barlьq kɵrkem sɵzderdjn
Bjzdjn sɵz sɵule cьraqь.

Cattьqtьn tartьp ɵuezjn,
Aralap kolxoz aulьn.
Tьnda dala Çambьldь!
Tьnda Qastek, Qaskelen!
Sɵilesjn kɵrj bauьrьn.
Ardaqtaimьn Sovettjn
Ɵdjl zanьn tamaca,
Ornatqan catьq dɵujrjn.
Çyrekke nɵzjk çьr berjp,
Tabiqattь menɡerjp,
Ar ataqqa ie etjp,
Marqaitqan enbek qauьmьn.
Stalindjk ulь zan,
Çastarqa baitaq çol actь.
Baq perdesjn kɵterjp.
Olçaqa olça ulastь.

Ɵdjl zan ulь toiьmda,
Çulttь auzьna qaratьp
Cьqardь qьzьm — Kyləctj.
Ardaqtaimьn būl zandь,
Astananьn mektebjn
Actь kolxoz ūlьna,
Bauьrlas kɵrcj elderdjn
Qatarьna qosьlьp,
Ɵmjrdjn astьq cьnьna.
Cьrqa aqьndar kɵtere,
Cьqara taudьn qьrьna!

Ɵlenmen topqa qosьlьp
Qandьr kɵnl qūctarьn.
Ɵlen menen aitьp ber,
Ultь basqa, tjlek bjr—
Elder tjze qosqanьn.
Otanьmnьn gyldenjp
Ɵlenge qos kɵrkeitjp,
Cattьqtь syijp qucqanьm.
Ɵlen menen urandap:
Enbek penen olçaqa
Caqьr tegjs qaldьrmai
Dalanьn aul, qьstaqьn,
Milliondaqan qalqtьn
Qamьn çep, enbek sjnjrgen,
Syijktj kɵsem danьcpan
Ūlь adam—Stalin!

1936-çы

Sūraular.

1. Çambы, xan, patcanьn zanьn nege çek kɵredj?
2. Çambы bul ɵlenjnde qandai zandь syiedj, onь ne ycjn syiedj?

Çattьqu.

3. „Ɵlenmen topqa qosьlьp" degen cumaqtan aiaqьna deijn keljstjrjp oqьndar çana çattap alьndar.

QЬZЬL ƏSKERGE

Qurьc kyc, çarqьldaqan bolat semser, —
Quralqan aur kynde Qьzьl əsker,
Çatqanda kyn menen tyn arpalьsp,
Bastaqan senj Lenin, Stalin er.

Ardaqtь atьn cьqqan qan maidanda,
Atamas ataqьndь tandai bai ma?
Erjk ycjn, eljn ycjn, çerjn ycjn
Taisalmai aiqastьn sen san maidanda.

Sovettj cappaq bolьp kelgen sumdar,
Caiqadьn, çaiьn tapть, ɵncen mundar.
Sьqьldь temjr qazьq qozqalmas kyc,
Ūlь jsjn ɵlemge aian, aqьn çьrlar.

Çainaqan bjzdjn ɵmjr beine bjr baq,
Çan-çaqtan çalaqtaqan çau sьqalap.
Çasqanbai çasai bered eljm menjn
Temjr qol el cetjnde kyzetjm saq.

Ala-tau boiьn appaq, meruet basqan,
Qaznasь Altai, Kavkaz qoinьn acqan.
Cyigjgen qьran qalqьp quzdarьnda
Sen tursьn el kyzetjp, tapçьlmastan.

Çaiqalqan ken dalanь egjn çapqan,
Mauçьrap mɵuelerj nurqa batqan.
Qьrьmnan qьlt etkende qьran kɵzjn
Sezedj kjm bolsa da, kele çatqan.

Soqьstь bjz syimeimjz el çьlatqan,
Ol jsj facisterdjn qarqьs atqan.
Malьm kɵp, baxcam çemjs, çer-suьm mol,
Bjr syiem tjlemeimjz çerdj çattan.

Al eger sum quzqьndar cьqsa qaptap,
Timek bop cekaranь kelse attap,
Kɵterjp qasiettj tudь qolqa,
Cьqamьz ceru tartьp, eldj saqtap.

Sen sonda Qьzьl əsker qairatqa mjn!
Tuqьzьp çau basьna qaralь kyn.
Qaldьrmai saida sanьn, qumda jzjn,
Talqandap, çer dynieden çoqalsьn sum!

Sen çauqa umtьlqanda qairattanьp,
Qolьna qart Çambьlьn dombьra alьp,
Cabadь sender menen bjrge erlerjm,
Calqьtьp erljk ənjn, maidan çarьp.

Sūraular. 1937 ç.

1. **Çambы Qьzьl əskerlerdjn qandai erljkterjn aitadь?**
2. **„Al, eger sum quzqьndar cьqsa qaptap" dep kjmderdj aitadь?**

Çattьqu. 1937-ç.

1. **Tabiqattь (peizaçdь) surettegen çerjn tauьp alьp, keljstjrjp oqьndar.**

MƏSTEK PI:N TULPAR

Ertede-erte, ertede
Astьma menjң mjngenjm:
Tūlpar emes, məstek ed,
Cu-culep əreң çyrgenjm,
Borвaidь borca, arqa arca,
Kətergen əreң əz beljn.
Çauьrь qazqan ocaqtai,
Qьr arqasь pьcaqtai.
Syiretken ca'qьz sylderjn.
Sol məstektj tevjnjp
Өleңdettjm, ən saldьm;
Oiqa bardьm, qьr bardьm.
Qara kəz qьzqa kəz saldьm,
Auldan aul aralap,
Tulaqьmdь sabalap
Tepsjne berdjm tūrmadьm.
Mazaq ettj qara kəz
Məstegjmnjң tūrmanьn.
Өleңjmdj erletem
Өrge qūlac sermetem,
Qalьң eldiң jcjnde
Zarьn aitьp sorlьnьң
Qaiqьlьnь eңrettjm.
Çesjrlerdj cetektep
Çetjmderdj terbettjm.
Kəterem məstek ystjnde
Talai da, talai çerdj ettjm.
Talqauraqan eldj ettjm.
Kynderdjң kynj bolqanda,
At captьrqan, toi qьlqan
Dumandь çerge kep çettjm.
Arqьmaq qosqan bəigege
Bailar qьldь kesjrdj.
„Məstek mjngen ərj tūr,
Çyirjk mjngen berj tur!"
Dep, çuandar esjrdj.
Qьzьqьn qaldьm kəre almai,
Ordaqa qaldьm ene almai,
Bəigesjne at qosьp,
Cabьstan qaldьm ere almai,
Çata kettjm bjr çerge
Qorlьqqa kergen kəne almai,
Tysjmde kərdjm bjr tūlpar,
Çer tepsjngen çanuar,
Qarai qaldьm kəz almai,
Oqьranьp caqьrdь

Cьr ainalьp, tūra almai,
Qaiqьrьppьn tysjmde
Qalam ba dep mjne almai.
Taqь mjndjm məstekke
Uiqьmdь acьp, tys tarap.
Eldj kezjp çəneldjm
Çanuardь qaqpalap,
On tepsjnsem bjr basьp,
„Toqtai tūrcь toqtai!" lap;
Tyste kergen tūlparьm,
Taptьrmai kettj əbden aq.
Ças çyrektj çancьdь,
Qialqa tūlpar ūialap.
Kəz acьp bjr kyn qarasam.
Aq tysken kezde cacьma.
Qadalьptь qьzьl tu
Ala taudьң basьna.
Qaçьrlь qalqьm cьqьptь,
Çauьna qarsь acьna,
Kəktemnjң kynj tuьptь,
Qalьptь tūman basьla,
Çailaudan baidь quьptь,
Bas būrqьzbai qacьra.
Yijr-yijr çьlqьnь
Ijrjp əkep qoiьptь,
Өzjmnjң dəl qasьma.
Çailaudь bastь əz malьm,
Çaңadan çьrdь qozqadьm.
Bəigelj toida kolxozdьң
Çyirjgjn kərdjm ozqanьn.
Çabaqь çynnen arьlьp,
Çetjldj məstek tulaqь,
Çьrьmdь syijp ardaqtap,
Tanьdь menj Stalin.
Eңbegjne silьq dep,
Tysjmde kərjp ьntьqqan
Tartь alдьma tūlparьn.
Tulparьma qarasam
Tanadai kəzj çainaidь.
Aqqudai moinь ijljp
Qazьqьnda oinaidь.
Toqьmь çjbek, erj altьn,
Auьzdьqьn cainaidь,
Yzengjsj sьnqьrlap
Qarasam kəzjm tolmaidь.
Qanattь tūlpar astьmda,

Qundьz bərk basьmda.
Omьrauьmda ordenjm,
Çar dostarьm qasьmda,
Qaitadan mjne attandьm,
Qiьrqa bolçap kəz saldьm
Toqsanqa kelgen çasьmda.

Dalam da gyl, tauьm da gyl,
Aspan acьq, çer çaisaң.
Tumanmen bjrge tyrjljp,
Qūrьptь kəzden ьlaisaң.
Dombьram bygjn sairaidь,
Serpjljp, sergjp ən salsam.

Cu çanuar, cu tūlpar!
Ystjnde bygjn men sūnqar;
Altь ailьqtь altь bas
Aldьmda kytken qalqьm bar.
Tūlparlь çjgjt atanqan
Stalin bergen daңqьm bar.
Kremldj çьrlaiьn,
Stalindj çьrlaiьn,
Dombьranь tartьңdar!

1937-ç.

Çattьqtu.

1. Өleңnjң mazmunь boiьnca Çambьldьң būrьnqь өmjrj men qazjrgj өmjrjt salьstьrьndar.
2. Bul өleңnjң „tulparьma qarasam" degen çerjnen bastap çattap alьndar.

TUЬSQAN EL

Qaqtь qanat çaңadan,
Keң dalama dombьram.
Qaita estjldj aulьmda
Çьrlap Çambьl salqan ən.
Dombьra kyijn keltjrjp,
Oiqa comьp tolqanam.
Oiqa comьp tolqansam,
Kəz aldьmnan ətedj,
Kecegj bjr sūr zaman.
Sur zamanda tyn edj,
Aulьmnьң ystjn torlaqan
Dalasь qaiqь aңьraqan,
Çailauь çaisьz qaңьraqan.
Soqqan çьndь qūiьndai,
Kyn cьqьstan batьsqa,
Eljmdj basьp sorlaqan,
Өtjp edj Cьnqьs xan:
Qanqa bəlep qalqьmdь
Malьm kettj aidalqan,
Əskerj salьp ьlaңdь,
Erlerdjң qolь bailanqan.
Qarьndas ketjp kyndjkte,
Qūl bolьp bauьr aidalqan.
Cьnqьsqa barьp qol bolqan.
Qorlьq kərdjk bailardan!
Qьstaudan kəcjp cūvьrьp,
Airьldьq taqь çailaudan.

Qьrqьz, qazaq, əzbekter
Çersjz, susьz, qonьssьz
Qutьlmadьq zarlaudan.
Qūtьlqanda Cьnqьstan
Nikolai keldi esjrip,
Qalqьmdь qanqa boiadь
Tuqan çerden kecjrjp.
Otьrqьzьp esjkke,
Tərjmde çattь kəsjljp;
Təsengenjm mūz boldь
Cūrq-curq çambas tesjljp;
Çeljm qaldь cecjljp,
Kegenjm qaldь kesjljp.
Umьtarmьn men qalai
Oktəbrdjң kelgenjn,
Nardai cegjp çatqanda
Çetelei menj çelgenjn
Lenin menen Stalin.
Qatar keljp aulьma,
Çai-kyijmdj kergenjn.
Qastarьna alqanьn.
Qolьma qaru bergenjn,
Qasarqan qasqьr dūspandь,
Qaitьp çerdj baspastai,
Qaitьp esjk acpaslai,
Qiratьp bərjn çeңgenjn.
Eldj bygjn qarasam

Ainalam baqьt keң çatьr,
Bjrj men вjrj tuьsqan·
Qoi ūstasqan el çatьr.
Qьrqьz, qazaq өzbekter,
Manқul, uiқūr, dyngender
Ərmen, qalmaq, gruzin
Orьs penen Ukraiьn
Terezesj keң çatьr.
Ala tau Kavkaz ūlasьp,
Bauraiь būirat ken çatьr.
Baqьttьң ənj asqaqtap
Qulaqqa dausь kep çatьr.

Otanьmda estimjn
Alьstan çaudьң dabьrьn,
Çauқa qarsь attanқan
Qaharlь qalq dabьlьn,
Kyn cьқьsta er Qьtai
Eljne tigen qasқьrdьң
Qaqpaqqa çatьr auzьn

Ispan elj batьsta,
Çauь facis aduьn.
Aduьn çauқa oq çumsap,
Kөrdjң be eldjң qaquьn,
Osьnau soңqь maidanda
Tuьsqan kөrcj elderdjң
Men de kytem өleңmen
Çeңe teңdjk aluьn.
Arьlma, өleң arьlma!
Dombьram kyiden çaңьlma.
Arnal çьrьm kөsemge
Stalindei baqьma.
Ulь Stalin, Çambьldь
Sairattь gyldj baqьnda;
On вjr orda tjkkjzdjң.
Kyndei kyctj zaңьnda.
Sol ordalar jcjnde,
Erkjn çyrjp çьrlaimьn,
Tuьsqan elder cattьqьn,
Çasarқan qaita caqьmda.

Sūraular.

1. Cьңqьs pen Nikolaidьң zamanьnda qalq қandai azap kөrdj? (Cьңqьs pen Nikolai kjm, qai kezde boldь?).
2. Çambьl elge erkjndjktjң kelujn nenjn, kjmderdjң atьna bailanьstьradь?
3. „On вjr orda" dep Çambьl nenj çьrlaidь?

ÇOOJALT KӨZJN!

Baqьttь qalq sөz tьңda!
Baқasқan çau əlj kөp.
Tynge yirengen çarқanat,
Kynnjң oқan sənj çoq.
Qoregj nəçjs quzqьnқa,
Adal astьң dəmj çoq.
Uulь tjldj çьlanқa
Qannan basқa қorek çoq.
Çaqsьlьq kytpe Adamnan—
Elge çьlь qanь çoq.
Ūlaiь çoq, arь çoq,
Çan қadjrjn вjler me,
Denesjnde çanь çoq,
Çanь çoq dene sasьsa,
Çuqpaiь jndet eljne
Kөmgennen basқa emj çoq.
Kynge ne dep kөrjner
Kyn syimeitjn қara bet,
Itke_onь teңesең,
It çerkener—çala dep,
Çьlanқa onь teңesең,
Demes pe edj ərj ket,
Uqsasь çoq əlemde
Bul ne degen pəleket.
Əlem kөrkj asьldь
Çoluқa etken əreket.
Adamdьqtь вjlmeitjn,
Əlpetj çaman вjr_jndet.
Kuibьcevtei kөsemdj,
Gorki sьndь cecendj—
Əlem syigen keremet,
Cam-cьraqtь өcjrjp,
Өmjrjne qol sūқьp,
Çyrgenderden ne ymjt!

Men tjleimjn qalьң el,
El өkjlj men Çambьl,
Çoқalt kөzjn ьlaңnьң,
Qoima çerde, вjr minut!

Өsken eldjң ūldarь,
Baqьttь eldjң qamқorь,
Stalindei dana boll
Qaitьratqan qas çauьn,
Klimdei elge pana bol.

1938-ç.

Sūrau.

1. Çambьl „Çoқalt kөzjnl" dep kjmderdj aitьp otьr?

Çattьқu.

1. Osь өleңdegj dūspandь teңegen teңeulerdj tabьndar.

CEVCENKO

Taras Grigorievic Cevcenko ete ezjlgen taptan cьqqan adam. Aqьnnьq ezjmen bjrge tuqan aqalarь əuelj baidьn qūlь bolьp, artьnan sol zamannьq zanь boiьnca ūzaq çьldarqa saldattьqqa çjberjlgen. Apa, qarьndastarь batraq bop kyn kecken. Toqьz çasьnan bastap sondai auьr emjrdjn zərjn aqьnnьq ezj de tatadь. Bjrde qoiсь, bjrde poptьq batraqь, bjrde pomeccik-mьrzanьq malaiь bolьp kyn kecedj. Taras casьnan suret saluqa beijm edj. Sol enerjn baiqaqan pomeccik, Tarastь ezjnjn keregjne çaratpaq bop, būnь Peterbordaqь bjr boiaucь masterge „yretuge" beredj. Sonda çyrjp, Socenke degen suretcjnjn kezjne tysjp, ças çjgjt aqьnmen suretcjlerdjn arasьna kjredj.

Buqan sol kyndegj ataqtь suretcj Brullop pen aqьn Cukovski kemek etedj. Bular Cevcenko ycjn onьq qoçasьna 2500 som aqca telep, ças Cevcenkonь qūldьqtan bosatьp aladь. Taras suretcjljk akademiasьna oquqa kjrjp, Brulloptьq en syijktj cəkjrtj boladь. Cevcenko emjrjnjn az çuldьq baqьttь dəujrj bastaladь. Peterbordьq mədenіettj qauьmьnьq arasьna kjrjp ərj suretcjljk, ərj aqьndьq talantьn çarьqqa cьqara bastaidь. Osь dəujrde 1840-cьl men 1847-çьldar arasьnda: „Qobьzcь", „Gaidamaktar", „Katerina", „Namьcka" degen cьqarmalarь basьladь.

Bjraq, ol osь çaqdaida uzaq dəuren syre almaidь. 1847-çьlь abaqtьqqa çabьladь. Patcalьqqa qarsь bop çazqan saiasi elenderj tabьlьp, on çьlqa çaza kesjledj. Əuelj ьqtьiarsьz saldattьqqa berjljp, Ornbor manьna aidaladь. Artьnan Zakaspi dalalarьna bygjngj Aqtəbe oblьsьna aidauqa çjberjledj. Ərj aqьn, ərj suretcj Cevcenkoqa endj elen çazuqa da, suret saluqa da ruqsat etjlmeidj. Bjraq, on çuldьq auьr çazaqa qaramastan Cevcenko bul uaqьtta kep kerkem cьqarmalar çazadь. Ukrain tjljnde çazqan elenderjnen basqa orьs tjljnde de, əldenece poema, əngjmeler cьqaradь. Ol kyngj qazaq dalasьnda,—Qos-Aral degen çerde (Aqtəbe oblьsьnda) tūrьp qazaq turmьsьnan çazqan talai cьqarmalarь bar.

Jrj suretcj Cevcenko, ezjnjn suretterjnde de sol poeziadaqь

baqьtьn qoldanadь. Qazjrde, ol salqan suretterdjn [illegible] deij çinalqan. Ceber suretcj bolqandьqь ycjn ol kerkem ener akademiasьnьn mycesj bop ta sailanqan.

1857-çьlь, çazalь on çьlь bjtjp, çerjne qaitsa da, Cevcenko çandarьmdardьn baqьlauьnan qutьla almadь. On çьl boiьndaqь aidauda kergen azap, aqьnnьq den saulьqьn çoiqan edj. Basьna azattьq alqan soq yc aq cьl emir syrcj.

Bul cьldarda Cevcenko, buqaranьq kesemj bolqan revolutsiacьl Cernьcevskimen çaqьndasadь. Evreilerge qarsь yndeu taratqan eskjcjl „Illustratsia"—degen çurnaldь mjnep, qarsьiьq kersetjp, Cernьcevskimen bjrge qol qoiadь.

Əkmet 1861-çьldьq reformasьn əzjrlep çyrgen kezde Cernьcevski, būdan krestianqa keletjn tyk paida çoq dep tysjngen. Ol Londondaqь Gertsenge: „Orьs qalqьn baltaqa, baltaqa ūmtьluqa ygjttenjzl"—dep çazadь. Cevcenko Cernьcevskidjn osь baqьtьn quattap, „çoq, men auru emespjn"—degen elenjnde krestiandardь revolutsia çasauqa yndeidj.

Krestiandarqa „Igjljk kytpe, keksegen erkjndjgjn keler dep dəmelenbe, ol ūiqьqa battь. Nikolai patca onь ūiqtattь deidj. Endj ezderjn onь „Baltamen oiatьndar"—deidj.

Gertsen Cevcenko turalь səilegende: „Bul, qalq aqьnь qana emes, onьq ystjne bostandьq ycjn alьsqan saiasi qairatker"—dep baqalaqan.

Cevcenko ezjlgen krestian arasьnda çana Nikolai armiasьnьq saldattarьnьq arasьnda azattьq kyres ycjn ynemj ygjt taratьp çyrgen.

1861-cьldьn fevralьnda aqьn qaitьs boldь. Syiegj Ukrainada Kanep qalasьnьq tusьnda, Dnepr çaqasьna qoiьldь. 1935-çьlь Xarkovta Ukrainanьq ūlь aqьnьna eskertkjc qoiьldь.

Cevcenko „qoqamdьq, ulttьq ezgjnj kergen krestian kepcjljgjnjn revolutsiacьl buqaracьl qozqalьsьnьq çьrcьsь". Bunьq cьqarmalarьnda, quldьq çaqdaimen, patcalьqtьq alakezdjk ult saiasatьnan qattь ezgj kergen qul krestiannьq emjrj—ylken cьndьqpen suretteledj.

Ezj de qalьq būqara jcjnen cьqьp, kep tepkj kergendjkten Cevcenko patcaqa, pomeccikke çana basqa tyrlj qanaucьlarqa ezjnjn taptьq qarsьlьqьn aiqьn acьq aitadь. Ukrainadaqь qul krestiannьq emjrjn, oiьn, sezjmjn, ymjtjn Cevcenko poeziasь acьq kersetedj. Aqьn sol buqaranьq çьrcьsь, ezjnjn bjrtalai cьqarmasьn „Qobьzcь" — degen atpen cьqaru sebebj de sodan. Poeziasьnьq typ-tamьrь — qalq enerjne, qalqtьq əngjme, çьr, elenjne bailanьstь bolьp keledj. Munьmen bjrge Cevcenkonьq ez talantьnьq terendjgj, jrjljgj çana mədeni, saiasi bjljmjnjn moldьqь — būnьq poeziasьn jrj dəreçelj kerkemdjkke çetkjzgen. 19-qasьrdaqь dynie çyzj ədebietjnjn aldьnqь qatarьna qosьlqan cьqarmanьq bjrj Cevcenkonьq cьqarmalarь boladь.

Cevcenko poeziasьnьq negjzgj sarьnь — qalqtьq baqьtь ycjn kyresu: Enbekcj krestiandь qanaqan patcaqa — pomeccikke qarsь cьqqan sarьn.

Cevcenko poeziasьnьq negjzgj sarьnьn ap-aiqьn qьp, kenige qonьmdь etjp kersetetjn cьqarmasь „Tys" — degen poema. Bunda

aqьnnьq taptьq pjcjnj, oi nietj, sezjm sanasь acьq kərjnedj. Poemasьn tys tyrjnde çazьp, Cevcenko bjrjncj Nikolaidьq dəujrjn, krestian quldьqьnьq auьrtpalьqьn, politsei bilegen qaranqь kynnjq çaiьn tolьq surettep beredj.

Cevcenkonь bykjl qalqьmьz syiedj. Onьq çalьndь çьrlarьn syijp oqidь. Cevcenkonь qalqtьq azattьq qamьn oilaqan revolutsioner—demokrat aqьn dep baqalaidь. 1939-çьlь mart aiьnda SSSR qalqь Ukrainanьq ulь aqьnь Cevcenkonьq tuqanьna 125-çьl tolqan merekesjn ylken toi etjp ətkjzdj.

TEREK

Ormanda çel, kynrenedj
Carlaidь ken dalanь.
Çoldaqь bjr terektj ijp,
Çerge de alьp baradь.

* *
*

Sūnqaq boiь, çapraqь
Kəgeredj beker qur,
Tenjz sьndь ainala alap,
Cetsjz, ceksjz kəgjldjr.

* *
*

Ken dalanь colьp cumak
Keledj, salьp basьn təmen;
Tan sərjnde qorqanda tur,
Qoicь əndetjp sьbьzqьmen.
Çyrekte cer—ol qaraidь,
Ainala tyk dьbьssьz
Çat əlkede çapa-çalqьz
Beine çetjm tьnьssьz.

* *
*

Əsjrmedj kjmder—nəzjk,
Əcetjnjn...
Maiьsqaqtь bjlse de...
Cьdanьzdar aitam bərjn.
Tьndanьzdar qьzdarьm,
Syidj sūlu qara qastь,
Baldьrqan ças kazak qьzьn.
Syidj, bjraq, toqtata almai,
Ketij çoq bop qabar bolmai...
Bjlse eger syimes te edj,—
Onьq tastap keterjn.

Bjlse eger çjbermes te ed.
Çoq bop keter ekenjn.
Bjlse eger barmas ta edj,
Keckj mezgjl suqa da,
Tūrmas ta edj tynj boь,
Çasьrьnьp berboqa.

* *
*

Bjlse eger!...
Oi da xasjret—
Aldau bjlsek bjzge eger...
Əmjrde ne kezdeser...
Bjlmeisjnder sūlular.

* *
*

Azaptama əzderjndj!
Çyrek əzj bjledj kjmdj,
Syierjn. Oi meiij solsьn,
Əzjrge tek kəmjlgence,
Qaraqat kəz, qara qasьq,
Gyldei çainap, aidai betjq,
Əitkenj, uzaq tura almaidь,
Tyske deijn qьzarqanmen,
Tysten keijn soluь anьq,
Qara qastan req qacьp...
Çyrek qalai, soqsa solai,
Syikjmdene syisjn qacьq!

* *
*

Ən cьrqaidь sanduqactar,
Qonьp alьp kalinaqa
Kazak ol da əndetedj,
Carlap çazьq ken dalada.

A. P. CEXOV

(1860—1904)

Anton Pavlovic Cexov 1860-çьlь 17-ianvarda, Taganrog qalasьnda tudь.

A. P. Cexov Taganrogta, jrj əndjrjstj ortalьqtan qaqa berjsteu qalada, meccandar ortasьnda tuьp əsedj. A. P. Cexov ūsaq-tyiek lavkanьq kontorьnda qьzmet jsteidj. A. P. Cexovtьq ūlь atasь Certkov degen pomecciktj krepostnoi caruasь (qūlь) bolqan. 1861-çьlqь reformadan edəujr būrьn ol əzjn əzj krepostnoilьqtan yc çarьm mьq som aqcaqa satьp alqan, graf imeniesjnjq upravlaiuccij bolьp qьzmet etken. Çazucьnьq əz əkesj P. E. Cexov, suknocь saudegerdjq qьzь Evgeni Iakovlevna Morozovaqa yilenjp, Taganrogta əz kycjmen sauda jstegen. Altь balasь bolqan. Solardьq bjrj bolacaq çazucь—Antoca edj. Çazucьnьq əkesj P. E. Cexovtьq, əzjnjq de, ədebietpen əuestjgj bar eken. Ol, əsrese, sol kezdegj aqьn Koltsovtьq cьqarmalarьn kəp oqidь.

A. P. Cexov eq əuelj (1867-çьldan bastap) çergjljktj gimnaziada oqidь. A. P. Cexovtьq bala kezjndegj ermegj, unatatьnь balьq aulau, kyldjrgj əngjme, spektakjlder bolqan. Cexov gimnaziadaqь kezjnde Taganrog teatrьna çij barьp turqan. 1876 çьlь Cexovtьq yi jcj Məskeuge kəcedj. Əkesj Cexovtь gimnazianь bjtjrjp cьqu ycjn Taganrogqa qaidьrьp ketedj. 1879-çьlь A. P. Cexov gimnazianь bjtjrjp Məskeudegj yijne keledj. Məskeu universitetjnjq meditsina fakultetjne tysedj, onь 1884-çьlь bjtjredj.

A. P. Cexov gimnaziada oqьp cyrgen kynderjnen bastap aq kərkem ədebietke, teatrqa əues boladь, sol kezdjq əzjnde aq onьq cьqarmalarь tyrij iumoristjk çurnaldarda basьla bastaidь. A. P. Cexov teatrqa arnauь cьqarmalar çazuqa da kjrjsedj. A. P. Cexovtьq eq bjrjncj əngjmesj „Strekoza" çurnalьna 1880-çьlь basьlьp cьqadь. Ol əngjmenjq taqьrьbь „Don pomeccigi Stepan Vladimjrovic N-nьn oqьmьstь kərcisi. Doktor Fridrixqa çazqan qatь" deljngen.

1880-1881 çьldarь Cexov ylken piesa çazadь, studenttjk çьldarьnьq bərjn de ol kərkem ədebietke yzdjksjz cuqьldanadь. Ərtyrij çasьrьn attarmen usaq əngjme, felietondar çazadь, ol enbekterj ətiçelj cьqadь.

A. P. Cexovtьn əkesj Gavrilov degen kupestjn sauda skladьnda kontorcik bop qьzmet jstep, qaraçatqa mūqtaç boladь, yi jcjne, əkesjne çərdemdesu y-jn A. P. Cexov qьzmet jsteidj.

A. P. Cexov 1884-cьlь Məskeu universitetjnjn meditsina fakultetjn bjtjrgennen keijn cazucьlьq çūmьsьmen qatar dərigerlik cūmьsьnda jsteidj. Sol çь'dьn çazьnda Voskresenski seleninde, zemski vrac bop jsteidj. Bjraq, dərjgerlikten kərj çazucьlьqqa kəp berjledi. Js syzjnde negjzgj çumьsь çazucьlьq boladь. Alaida, jrj çazucь bolqanda da dərjgerljk çūmьsьna ərqacan sanalь qarap, dūrьs baqalaqan. Ol əzjn çazucь jcjndegj dərjger dep esepteitjn. Universitettj bjtjrjp cьqatьn çьlьnda Cexovtьn erterekte çazьlqan ūsaq əngjmelerj çeke çinaq bop basьlьp cьqadь, sodan bьlai qarai əqebiet çūmьsьna belsene kjrjsedj. 1885-cьlь „Çarqьncaq" („Oskolka") çurnalьmen çana basqa jumoristik çurnaldarqa qatnasa otьrьp „Peterbor gazeti" ne bjrnece usaq əngjmelerj basьlьp turadь. „Ulь colda" degen piesasьn çazьp bitiredi. Bjraq, senzura saqьnaqa cьqaruqa rūqsat etpeidi. 1886-cьlь „Çubar əngimeler" attь çinaqь basьlьp cьqadь. Osь cьldarda A. P. Cexov Suvorinmen tanьsьp. „Çaqa caq" (Novoe vremə) gazetjnde qьzmet jsteidj, gazette uzaq uaqьt jsteidj. Cexovtьn ol gazette belsene jstegen kezj 1886-1887-cьldarь, sodan bьlai 1893-cьlqa deijn ol gazetke qatьnasьn yzbeidj. Ças Cexovtьn Suvorinmen tanьstьrqan D. V. Grigorievic qart Cexov turalь qatьnda „Barьp turqan talanttь çazucь, ədebiettjn çaqa cas urpaqtarьnьn jcjnde ьqь ozьq cьqqan, carьqtap cьnqa kəterilgen" dep cazqan.

Sonьmen 1886-cьlь Cexovtьn tvorcestvosьnьn çaqa dəujrj bastaladь. 1886-cьldan 1889-cьldarqa deijn Cexovtьn çazucьlьq baqьtь aiqьn acьla bastaidь, ədebiette ezjnjn erekce ornьn ala bastaidь. Bul kezde Cexov əngjmelerjn kərkemdik çaqьnan carьqtatьp meilince tereqdete tysedj. Cexovtьn ədebiettjk būl çanьrь onьn jumorlьq usaq əngjmelerjmen bjte qainasьp damidь, erjsteidj. Cexov „Novoe vremənjn" çumьsьna sьn kəzjmen mjnei qaraidь. Sonьmen qatar onьn keq aumaqtь çazucьlar men tanьstьqь kəbeiedj. Olar Cexovtьn ylken talant ekenjn tanidь. Cexovtьn tvorcestvosьnьn erkendeujne tereqdei tysujne yn bergender Grigorievic, D. G. Korolenko, Orьs dramaturgiasьnьn atasь Ostrovskiler boladь.

1887- cьlь Məskeude, Korc teatrьnda „Ivanova" attь piesasьn qoiadь, bjraq, onьsь oncama dərjptj bop cьqpaidь. 1889-cьlь sol piesasь Peterburgtaqь Aleksandr teatrьnda qaita qoibiqanda unamdь bop cьqadь. 1888-cьlь „Aiu" attь piesasь qoibladь.

1891-1892-cьldarь derevnəda bolqan acarcьlьq Cexovtь qoqam çūmьsьna aralьstьrdь. Ol acьqqandarqa çərdem çimau, solarqa arnap çinaqtar cьqaru çūmьsьna qatьsadь. 1892-cьlь derevnəda dərger bolьp jstep, oba aurubna qarsь kyresu caraʼarьn çyrgjzedj. Sol derevnəda Cexov mektepter, tas çoldar salu sьqьldь, derevnənьn mədeni qoqamdьq çūmьstarьna da belsene qatьsadь.

1894-çьldan 1897-çьlqa deijn Cexov bjrsьrьra çerlerde—Qьrьmda, Batьs Evropada, Lev Tolstoi turqan Iasnia Polənada, Kavkazda bolьp, 1897-1898-çьldarda den saulьqь nacarlaqan son cet elge emdenuge baradь.

Bul saparlarьnda qoqam əmjrjnjn nece aluan sьrlarьn kəzben kərjp, əbden uqqan Cexov ezjnjn alqan əserjn cьqarmalarьnda tamaca etjp kərsettj. Sol çьldarь Cexov ədebiette erekce kəzge tystj.

Qikaialar men usaq əngjmeler, povestar men novellalardь kəp cazqan Cexov, dramaturgiaqada aralasa bastaidь. Onьn „Caika" „Dədə Vanə", „Tuьsqan yc qьz", „Cie baqcasь" degen piesalarь orьs dramaturgiasьmen teatьrьnьn tamaca qazьnasь bolьp esepteledj.

Cexov orьs ədebietjnjn eq zor qairatkerjnjn bjrj. Onь Lev Tolstoi Maksim Gorki sьqьldь ulь çazucьlar asa unatьp qūrmetteitjn edj.

1902-çьlь A. M. Gorki qьlьm akademiasьnьn qurmettj mycesjne sailanqanda, patca ykmetj onьn sailanuьn bekjtpegen. Gorkidjn sailanuьn bekjtpegenge narazьlьq bjldjru retjnde A. P. Cexov ezjnjn akademik ataqьnan bezgen edi.

Ərine, Cexovtьn əleumettjk – ekonomikalьq kəzqarasь calьs demokratialьq ceqberjnde qana boldь. Bjraq, Cexovtьn alqan baqьtь ezjnjn cьqarmalarьnda meiljnce tereq kərsetjledj.

Cexov az sezge kəp maqna sidьra biletin, ūzaq əngjme bolarlьq ylken, temanь qьzьqtь mazmundь etjp, ьqcam kəlemdi povesti, novella tyrjmen beretjn kərkem sezdjn tamaca ceberj. Misalь, roman mazmunь bar „Futlərdaqь adam" çana „Cinovniktjn elimi" degen cьqarmalarьn ьqcam qana povest tyrjnde çazьp, əmjrge paidasь çoq, qoian çyrek qorqaq, kerj ketken yrei adamnьn obrazьn kərsetken.

Cexov ezjnjn çazucьlьq cūmьsьn XIX qasьrьrdьn 80-cьldarьnan bastadь. Revolutsiaqa caqьrqan çazucь bolmaqanmen ezjnjn barlьq cьqarmalarьnda revolutsiadan būrьnqь Reseidegj əldjnjn əlsjzdj zəbjrlegenjn, patca ykmetjnjn jsjnjn cjrjktjgjn, onьn cinovnikterjnjn çauьzdьq soraqьlьqtarьn, krestiandardьn pomeccikterden kərgen qorcьlьq qianattarьn dūrьs surettep kərsete bjlgen çana bolacaq əmjrde Reseide baqьtь turmьs ornaitьnьna sengen realist çazucь.

Cexov 1904-cьldьn 2-yleljnde Germaniadaqь Bedeniter kurortьnda kəkrek auruьnan qaitьs boldь.

CINOVNIKTJN AÇALЬ

Bjr ədemj kecte Cerbakov degen bjr mekeme cinovnigj teatrda otьrdь. Qolьnda dyrbj (binoki), ornь ekjncj qatarda. Kenjl kəterjnkj. Kympie kəterjljp kərjp otьrdь. Bjr mezette... osь „bjr mezette" degen əngjmede kəp kezdesedj au. Çazucьlardjkj ras. Əmjrde sondai aqdausьzdьq kəp qol. Al, bjr mezette cinovniktjn betj çibrьlьp kettj. Kəzj çapandadь. Kenjrdegj qьlqьndь. Demj toqtai qaldь... Kəzjnen dyrbinj aldь. Qaiqaibqьradь da...Apьcqi!!!...Tyckjrjp çjberdj. Kərdinjz be? Tyckjruge eckjmge tiu salьnbaqan. Muçьqtar da, politsemeister de, tjptj keide taini sovetnikter de tyckjredj. Çannьn bərj tyckjredj. Cerbakov uialьnqьrap qaldь. Oramalьmen syrtjndj. Nəzjktjgj ustap tyckjrumen bjreu-mjreudj mazaladьba eken dep

çan-çaqьna qaradь. Qarap edj uialьp qaldь. Onьq aldьnda bjrjncj rette otьrqan cal өzjnjq qasqa basьn, moinьn çalma-çan bjrdeme dep mjqgjrlep qolqabьmen syrtjnjp çatьr edj. Bul cal çol mekemesjnde qьzmet jsteitjn statisk çandaral Brizçalov ekenjn Cerbakov bjletjn edj.

—Buqan tykjrjgjm cacьradь aul-Menjq bastьqьm emes. Sonda da laiьqta emes. Kecjrjm surau kerek—degendj ol Cerbakov oilanьp qaldь.

—Qlapu өtjnem, taqsьr, sjzge tykjrjgjm cacьradь au deimjn. ...Men de baiqausьzda...

—Uaqa emes, uaqa emes...

—Qūdai atьna kece kөrjnjz, men tjptj... Netjp baiqamadьm!

—Oi, otьrьqьzcь paçalьstal Tьndauqa tьnьctьq berjnjzcj!

Cerbakov cьndap ūialdь. Esalaq adamdai ьrçidь da saqьnaqa qaradь. Qarap otьr. Bjraq, baqanaqь kympijp kөterjnkj otьrqan kөnl, yrgen qarьndai basьlьp qaldь. Endj tьnьcsьzdьq qinai bastadь. Oin arasьnda bjraz çalpьqa çaqьndap tap qasьna keldj de qorqьnqьrap:

—Menjq sjzge tykjrjgjm cacьradь au deimjn, taqsьr... Kecjrjnjz... Men tjptj... Netjp...

—Oi, çettj qoi... Men onь umьtьp ta kettjm, ə, sjz əlj sonь!..— dep çandaral astьnqь ernjn çьldamdatьnqьrap çьrbьq-çьrbьq etkjzdj.

—Umьttьq, çaqtьrmaqanьq kөrjnjp tur. Səileskjsj kelmeidj. Menjq qas qьlmaqanьmdь, bul çaratьlьstьq zanь ekendjgjn buqan tysjndjru kerek edj. Əitpese bul, men ədeilep tykjrdj dep oilaidь. Əzjr oilamasa da, artьnan oilaidь—... dep çandaralqa kydjktene qarap Cerbakov oiladь.

Cerbakov yijne kelgen son өzjnjq nadandьqьn qatьnьna aittь. Qatьnь Brizçalovtьq „cat“adam ekendjgjn bjlgen soq oqiqaqa çeŋjl-çelpj qarap qoia alqan siaqtь kөrjndj Cerbakovqa.

—Syitse de sen kjrjp ьstьq, kecjrjm sura. Senj tjptj çiьn çerde өzjn ūstaudь bjlmeidj, dep oilaidь qoi—dedj qatьnь.

—Ia, ia solail Men kecjrjm suradьm, bjraq, ol nege ekenj belgjsjz... Carasьmdь çalqьz auьz sөz aitpadь. Tjptj səilesuge murca bolmadь.

Cerbakov ertenjne çaqa **mundirjn** (cinovnik pecpetjn) kidj. Cacьnьq ainalasьn aldьrdь. Murtьn bastьrdь. Tysjndjruge tura çandaralqa tartiь... Çandaraldьq kelgen kjsjge səilesetjn bөlmesjne kjre berjp, onda kөp adamdь kөrdj. Kelgen adamdar çandaralqa arьz əkep tūrqandar edj. Bjrsьpьra adamnьq çauabьn suraqannan keijn çandaraldьq kөzj Cerbakovqa tystj.

—Esjnjzde sьqar, kece teatrda,—taq-sьr—dep, Cerbakov baiandamanь bastadь,—men tyckjrjp çjberdjm de... qapьlьsta sjzge tykjrjgjmdj cacьratьp aldьm... Qlapu...

—Menen... Mьçьp... Tənjrjm ai... Sjzge ne kerek?—dep çandaral kezektegj bjreuge qaradь.

„Səileskjsj kelmeidj! Aculanadь, aculansa... Çoq mūnь solai qaidь-

ruqa bolmaidь... Men buqan tysjndjrcni...“ dep janь qacьqьrap Cerbakov oilaidь.

Çandaral eq soqь adammen səzdj bjtjrdj de, tūrьp jckj bөlmege taman çenele bergende Cerbakov onьq artьnan qapalaqtap qoia berdj:

—Taqsьr! Sjzdjq az tьncьnьzdь aldьm, taqsьr cьn kөŋljmnen, altaiьn degenjm təubəm... Qas qьlqanьm çoq, өzjnjz de bjlesjz!

Çandaraldьq tysj subttь. Qolьn bjr aq sjltedj:

—Sjz tjptj keleke qьlasьz, çarqьnьm!—dep esjktj çauьp çjberdj.

Cerbakovtьq oiьna kelgenj:

—Mūnda qandai mazaq. Mūnda ecbjr mazaq çoq. Çandaral mūnь tysjnbeidj! Yitse endjgərj mūndai təkabbar adamnьq aldьnan qapu өtjnbespjn de! Mūnь saitan alьn! būqan qat çazam, bjraq, kete bereijn! Qūdai aqьnda kelmeimjn!“

Yige qaitьp kele çatьp Cerbakov osьnь oilaidь. Ol çandaralqa qat çazqan çoq, oilaidь, bjraq, oilap qat çaza almaidь. Ertenjne, taqь өzj auьzca tysjndjruge kettj.

Çandaral ne aitasьn degendei kөzqaraspen qaraqannan aq Cerbakov:

— Taqsьr, men sjzdiq kece bjrqatar mazaqьzdь aldьm, sjz aitqandai keleke qьlu ycjn emes. men tyckjrjp çjberjp, tykjrjp çjbergenjme qapu өtjndjm... Al, keleke qьlu kөrcjme de kjrmegen. Sjzdj mazaq etuge dətjmjz bara ma? Adamnьq qara basьn qurmetteu degen turqanda, qalai keleke qьlmaqcьmьz... bolmaidь...

—Ket çoqall!!—dep çandaral kөgerjp, qalcьldap qarq ete tystj.

—Ne, ne? dep qorqьp qucaqtaqan Cerbakov sьbьrlap qaldь.

—Ket çoqall—dep çandaral çer teujp qaidь. Cerbakovtьq cek qarnьnda bjrdemesj yzilip ketkendei boldь. Kөzj qaraqьlanьp kettj. Ekj qūlaqь tars bjtjptj. Esjkke ainala berdj. Tьsqa cьqьp tykjrjndi... Tura yijne keljp tjs—mundir becpetjn cecpesten kyrsjge (divanqa) çattь da... eldj.

Sūrau.

1. **Cerbakov nege eldj?**

Çattьqu.

2. **Əngjmenjq mazmūnьn aitьp cьqьndar.**

SƏBIT MUQANOV

SENDEGJ QЬZ

(„Esjl“ romanьnan yzjndj).

I

Esjl tasьp baradь çardan asьp.
Qar çauadь çaŋьrmen aralasьp.

Qalq eleŋj.

Çeljnjn toltьrqan qula bienj çetektep Esjlbai Esjl ezenjnin betegelj bjr qoinauьna qarai ьmьrtta çenelgende, çerde alacaвьr qar catqanmen aua çьlь, çel tьmьq, aspan bültsьz acьq edj.

Aua çьlь bolqanmen, kyndjz qarь erjp, betj çjpsjp sazdanqan çerdjn betj kecke qarai tobarsьqan eken.

Yide cep bolmai, kyn-uzьn saban-sabannьn qiqьmьn talqaçau qьlьp acьqqan bie, yiden cьqa çetektep kele çatqan Esjlbaidь omrauьmen soqьp, onьn daqdьlь sьlвьr aiaŋьna ьrьq bermedj. Ottatuqa əkele çatqan qoinauqa qula bienjn keluj bjr bul emes. Bul keludjn bastaluьna bes-altь kyn. Sodan berj, kyzgj çaŋвьrqa keterjljp qar astьnda balauьzьn boiьna saqtaqan çasьl betegege bienjn auzь tysjp, qoinauqa betj burьlsa tez çetuge ьntьqadь. Sol daqdьzьn bie bygin de jstep, aldьnda kele çatqan Esjlbaidьn etjgjn əlde nece ret basьp, ekcesjn qopara çazdadь, əlde nece ret omrauьmen soqьp qulatьp kete çazdadь, əlde nece ret orap aldьna cьqtь.

Bienjn bül asьqьstьq mjnezderjne Esjlbai keijgen çoq. „Tək çanuar!“ dep aqьrьn cauçailaqannan basqa segjs, qattь sez aitqan çoq.

Tegj Esjlbai maldь ete qadjrleitjn adam edj. Onьn olai qadjrleujne ekj sebep boldь. Bjreuj—„çьlqьnьn kiesj—Qьdьr“, „sibrdьn kiesj—«Zeŋgj», „qoidьn kiesj—„Copan“, „tyienjn kiesj—„Oisьl“, „eckjnjn kiesj—Seksek“—degen eldjn eskj ədebietjnen cьqqan senjmderge bananadь, malqa tjl tigjzse onьn kiesjne tjl tigizgendei keredj; ekjncj— „mal“ degen oqan aspandaqь çuldьz sьqьldь. Meruettei çьltьldap kezdj qьzьqtьratьn aspannьn ədemj çuldьzdarьna qoiь qandai çetpese, malqa da Esjlbaidьn qoiь sondai çetpegen edj.

Esjlbai, kəzjr alpьstьn ekeujnde. Əkesjnen segjz çasьnda çetjm

qap, sodan berj „mal tabu“ talabьnьn qьr soŋьnan ol qalqan emes, carqьraqan çuldьzdai qьzьqtьrьp alьstan kezjn tartqan mal emjr boiь qüirьqьnan ustaqan emes, bjraq Esjlbai üstaimьn degen ymjtjn yzgen çoq. Osь ymjttj quqanda onьn qoiьna ustaqan bjr taiaqь:

„Sabьr tybj sarь altьn,
Sabьrlь çeter muratqa,
Sabьrsьz qalar uiatqa“—degen maqal.

Onьn sabьrmen kytken „sarь altьnь“ çirmanь aiaqtap barьp vilengennen keijn kergen bala-caqasь.

Eskj auldьn ədetjnde baia tusa „qьrq çetj me, at üstar ma?“ dep suraitьn.

„At ustar“—ül;
„Qьrq çetj“—qьz.

Qьz tudь degence „qьrq çetj qurama kjrdj“ dep sanaitьn eskj auldьn adamь.

Sonьn bjrj boiьp esken Esjlbai tüŋqьc qьzь Ümsьndьq tua, qorasьna qьrq çetj tuiaqtь aidap kjrgjzjp baiьi qoimaq edj, sol metpen ol bjreuge Ümsьndьq besjkte çatqanda qüda boiьp, bjraz mal da alьp edj... Bjraq, ezj mal tyljgj bola, qorasьna kjrgen bjr siьr ekeu bolmadь.

„Qьrq çetj“ taualьn caqьldьrqan Esjlbai üldan ymjttenjp, ylken ülь-Ymitpaidь 12-13 casьnda kjsige caldap edi. Sol çaldaudan Ymjtpai əlj çalcь bop keledj, oqan, mjne, 17-18 çьl, bjraq basь quralqan mal çoq, əlj baiaqь bjr siьr.

Ymjtpaidьn artьnan da ül tuьp, ol zamanda, sol elde osьndai atь bar bjr batьr bolьptь deumen atьn „Aidos“ qoiqan edj, Esjlbaidьn ymjtjn Ümsьndьq pen Ymjtpaidan kərj, er çete kele osь Aidos aqtadь.

Ciьrmaqa ceijn büta basьn sьndьrmaqan, kək tiьn—kopeikeljk paida keltjrmegen, ol „tentektjn aqьlь tysten keijn kjredj“ degendei, çiьrmaqa kele co'ьn çol stansalarьna barьp ailap çumьs jstep çyrdj de, azdan keijn qьsь-çazь sol çumьstan qol yzbeuge ainaldь.

„Bir tenge berip cьrlatьp, mьn tenge berjp qoiqьza—almadьm“ degen eken mьlqьn elençjden mezj bolqan bjreu.

Sol sьqьldь, basьnda „çumьs jstemeisjn“ dep keijgen Esjlbai, artьnan sol çumьstan Aidostь qalai qutqaruqa bjlmedj.

— Qьsь-çazь kək çülьn bop qaitesjn, ara-türa barьp, kəbnese yide boll—degen əkesjnjn sezjne ol:

— On ekj mycem aman bolsa, qaiter deisin—dep cauap berdi.

Ças kezjndegj mjnezjne qaraqanda Esjlbai Aidostь: eserleu, maqtancaqtau, mal çimaitьn serjleu bola ma dep oilaqan edj. Coiьn colqa barьp çumьs jstep, qaltasьna aqca tyskennen keijn Aidos əkesjnjn ol oiьnan cьqpai, əuelj ezj çaqsьlap kijndj. Sodan keijn aldьmen yi jcjnjn tesek-ornьn, kijm-kecegjn tyzedj.

— Kijner kyn qacpas, qara-qura qьlьp alaiьq—degen əkesjnjn kenljne ol:

— Tjrljktj sural Bərj de boladь. Maldь qaitesjn? Əuel ijnjmjzdj вytjndep adam sanatьna kireijk—degen çauaptь berdj.

Sonьmen qьsqasь, Aidos çūmьsqa aralasqannan keijn Esjlвai yij coqpьt kərpelerden tazardь. Cecesj Aituqan aq çaulьq pen səten kəilektj, əkesj Esjlвai kenjrdek вarqьttan kamzol calвardь əmjrjnde вjrjncj ret kidj.

Yi jcjnjn təsek-ornь, kijm-kecegj el qatarьna qosьlqan son, Esjlвaidьn endjgj Aidostan ymjtj „aldьma mal salar" edj. Ol ymjttj de Aidos aqtap, Esjlвai ottatuqa apara çatqan çeljndegen qula вienj çaqьn arada kərcj qalanьn вjr orьsьnan satьp əperdj. Bul Esjlвaidьn əzj əz bolqalь esjgjne вjtken вjrjncj вie.

Qula вienj ottatuqa çetektep apara çatqan Esjlвaidьn oiьna ekj əngjme tystj: вjreuj — „Munlьq-Zarlьq" degen qissa. Ol qissada Cancarxan degen xan alpьs çasqa ceijn вala kərmeidj, вala kərem вe dep alpьs əiel aladь, sonda da вala bolmaidь... Bjr uaqьtta alpьs вjrjncj qьp alqan toqalь çyktj bolьp, вala tuar kezde „Eger balanьn dausьn esjtsem çyregjm çarьlьp keter" dep qorqьp, qьrq nəkerjmen anqa ketedj...

... Sol sьqьldь вurьn esjgjnen вie qūlьndap kərmegen Esjlвai qulьn tuqanдaqь quanьcьn qaida siqьzarьn əzj de вjlmeidj.

Ekjncj — kərcjles Kedei degen elde Esenei degen kjsj çьlqьcь вop çyrgende qurai emjp tūrqannan tauьp aldьm dep вjr kyren qulьn əkeljp, sodan mьn çьlqь əsjp вaiьqan eken deidj. Bjreuler ol qulьndь „Qьdьr tastap ketken" deidj, endj вjreuler Eseneidjn ūrlaqan qulьnь deidj; ol əngjmenjn qaisьsь cьn, dūrьsьnda, Esjlвaidьn çūmьsь çoq. Onьn вūl əngjmenj oiqa tysjrgen sевевj: „Eseneidjkjndei qula вienjn qulьnь mьn bolmas pa eken?".

II

Esjlвaidьn kele çatqan qoinauь Esjldjn orala aqqan alaвьna əsken taldardьn arasь edj. Qoinauqa çetkennen keijn çeljnjn toltьrqan вie вocalap ketjp qalar ma dep qauьptengen Esjlвai, вjr ycjn əzj ūstap ūzьn arqanmen ottatuqa oiladь. Onьn вūl oiьna ekj sевep вəget boldь: вjreuj-nege ekenjn kjm вjlsjn—вie sавьrsьzdanьp, tьpьrlap, arqanqa tūrmaidь; ekjncjsj—ūdaiьmen вjrnece kyn-tyn kyzetken Esjlвai, kijmь çьlь bolqandьqtan, talqa ьqtanqannan keijn mauçьrap qalqi вerdj, вjrer ret qalqьqanьnda arqan qolьnan susьp cьqьp ta kettj.

— „Nar təuekel" — dep oiladь azdan keijn Esjlвai — qaida вarar вdeisjn, azdap mьzqьp alaiьk.

Bie вul kezde çusap tūr edj. Esjlвai tyregep вienjn çeljnjn tartьp kərjp edj, sytj ūuьzdanьp qalqan eken, вjraq ūuьzь çeljmdengen qoiu вygjn ertең qūlьndai qoiatьn sьqьldь emes, qūlьndaitьn вie tьpьrcьmpaz вolatьn edj, вūl вie anda-sanda вyijrjne moinьn вurьp qarap qoiьp, solqьn tūr.

Bie qūlьndai qoimas dep çorьqan Esjlвai, oralьp qalmasьn dep

arqandь cectj de, noqtanьn saвaqьn moinьna tyrjp, вienj вosatьp, əzj вjr qalьn taldьn ьqьn ala, вjr tempenj çastana qisaidь.

Ol kəpke ceijn uiqtaqan çoq. Onьn вasьna toqsan oidьn torabь tyijstj. Sol kəp oidьn teңjzjne вatьp çatqanda qalqьp ketjp edj, az uiqtadь ma, kəp ūiqtadь ma? — onь əzj de вjlgen çoq... Bjr kezde cocьqandai ata tūra kelse — manaqь acьq aspan qop-qoiu вūlttь вyrkengen... manaqь tьnьq aua demjn ьcqьna alьp dauьldatьp tūr; dauьldьn ekpjnj çendj вjlektei çuan taldardь çerge cəptei çapьradь. Çanь qьsьlqan tal cьnqьrqandai boladь. Tавiqat tegjs yrellenjp ylken вjr qater kytkendei, ainala qorqьnьc...

— Uah, Esjl tasьmasa nə qьlsьn! — dep oiladь Esjlвai — ətken kyn kyndjz kərgenjmdj mūz вetjnde qьzьl sudьn çygjrgen tyrj oqac edj, mьnau kyn raiьnьn qūвьluь tegjn emes, вjrdeme caqьrqandai...

Bar əmjrjn Esjl çaqasьnda ətkjzjp Esjlge sьr mjnez bolqan Esjlвai, onьn вygjn tynde tasuьna cek keltjrmedj de, вiesjn tauьp alьp, tezjrek çaqaqa cьqqьsь keldj.

Qazdьn erte kelujne, qoiannьn toqaidan qьrqa вasuьna, qarqanьn yieңkjge ūianь az saluьna, qьs qardьn qalьn (çauuьna) qarap, el de, Esjlвai da вiьl Esjl qattь tasidь dep çoramaiдaqan. Eger qattь tasi qalsa, Esjlвai çatqan qoinaudь tygel вasьp sudьn cetj aulqa baradь. Kei çьldarь orasan tasьqanda etektegj auldь su вasьp ta ketedj.

Esjlвai oianqanda aisьz, çuldьzsьz tyn kəmjrdei qaranqь eken. Eң alqac osь qoiu qaranqьiьqtan eseңgjrep, вasь ainalьp, ornьnan tūra almai otьrdь da, azdan keijn kəzjn uqalap kəterjljp edj, çьraqьraq çerde qarandaqan вjrdeme вūqan çusap tūrqan вiesj sьqьldanьp ketjp edj. „Soi bolar" degen oimen Esjlвai aiandap вarsa, onьsь вjr typ tal.

Coqьrlana, ūiьsьp əsken typ-typ taldardьn arasьn вienjn вjr sauьnь kezgen Esjlвai qula вienj ūcьrata almai dal boldь. „Osь çerde bolar" degen dəmelj ornьnьn вərjn syzjp edj, çoq...

Bjr kezde... aldam kjmge tisjn... qara вūlt qarlь çanвьrdь cymektep qūidь ai, kep!.. Qara dauьl qarlь-çanвьrdьn etegjn çerge tigjzвei, ьcqьna yrlep borattь ai, kep!... Oidoit,—dersjn! ...Nemenege doldanqanьn, nege eregjskenjn kjm вjlsjn?.. Bjr surapьl вastaldь!...

Qarlь-çanвьrdь qūiьndai yijrgen dauьldьn qattьlqь sondai qazьqqa arqandaqan attai, qai çaqьna qarai çyrem dese de, Esjlвaidьn aiaqьn jlgerj вastьrmadь...

„Baital tygil вas qaiqь". Azdan keijn Esjlвaiqa çan qaiqь bola вastadь.

— „Endj вienj taвa almaimьn... — dep oiladь ol — dauьldьn tyrj terjske ainaldь... Mūndai dauьl qattь tasudьn вelgjsj. Eger Esjl tasьp ketse, masqara вop suqa ketermjn. Esjm вarda etegjmdj çinaiьn!...

Çanвьr men qardь boratqan dauьlmen arpalьsьp, syrjne çьqьla Esjlвai вetjn aulqa вūrdь.

Çolda sarь — balcьqtau, sazdanpaz вjr oipan вar edj. Tyndegi qatqaqta da ol ara çьlвьsqalanьp çatqan. Çanвьr men qar aralas

qüiqannan keijn oipaqnьq miь cьqьp qa'qan eken. Betj jrjp çatqan saz balcьq aiaqьn taiqanatьp Esjlbaidь syrjndjrjp bjr qinasa, aiaqь batqan çer etjgjnjq tabanьn tütьp çjbermei ekj qinadь. Kei çerde saz tutqan etjgjn Esjlbai qoncьnan ekj qolьmen mьqcia tartьp zorqa suьrьp aladь.

Bjr azdan keijn çan talastь. Qülaqьna kelgen dьbьsqa qaraqanda, senqj qalqьtqan su sarьldap aqьp kele çatьr. Sudьq dьbьsьna qaraqanda tasqьn çaqaqa çetkjzbei basьp qalatьn qaupь bar.

Esjlbaidьq kijmj qalьq, bjraq enqj kijmj çoq, ьlqi çyn-çabaqь, kezdeme. Ol kijmderdjq bərj qarlь çanbьrqa bəget bola almai, salqьn su denege ete cьqtь. Saz tütqannan ültanь səgjldj me, nemene?—aiaq ta cьlqьldap kettj. Kyn çaltaq bolqan soq çalbaqai tьmaq almai, çenjl kərjp, Ymjtpaidьq bjr eskj qülaqcьnьn basьna kie salqan edj. Ol qülaqcьn çanbьrqa tətep bola almai çanbьr moinьnan cymektep qüiьldь.

Esjlbai ərj toqdь, ərj carcadь. Asьqьs çyrjp alqьnqan əkpe auzьna tьqьldь, çyregjnjq soquь cegjnen cьqatьn dəreçege çettj.

— Ə, çasaqan!—dep nalьdь, quqan tasqьn tjptj çaqьn qa'qanьn sezgen Esjlbai—oncadan munca çyrjp, alar çerjq osь ma edj?!...

Sol kezde dala bozamьqtana bastadь. Bul, ərine, aidьq səulesj emes, (yitkenj) bült qoiulana tyspese, siregen çoq. Qaranqьqa kəz yirendj deijn dese oqan da kelmeidj.

— Bul ne?

— Ərine, tanl...

Qaranqьlьq çoiu kezjnde çyrjp bara çatqan çənjn bjlmei sasqan Esjlbai, dala bozamьqtanqansьn çar qabaq aldьnda çaqьn ekenjn kərdj, bjraq artьnda tasqьn da çaqьn...

Qocqər myijzdene... kəbjgj aspanqa capci... bjrjnjq beljn bjrj attai, byktetjle... bjrjn-bjrj syzgjlei, itere... bjrjn-bjrj qьlqi, çuta, bjrj men bjrj çarьsa, senderj syzjse, soqьsa, kyl-talqan bop qirai, uatьla... qaraqocqьl qalьq tolqьn qaptap quьp keledj.

Tasqьn çar qabaqqa Esjlbaidan bürьn çettj. Bjraq „kjr çuьp. kjnqjk kesken“ tuqan çer, Esjlbaidь tasqьnqa kəmuge qimadь, su çarqa odan bürьn çetkenmen, çerdjq sol tüstaqь etegj kəlbei bijktele berjp, çan ucьrqan Esjlbaidьq qolьn „tərt-bes kjsjnjq qücaqь tolatьn“ yienkjnjq bütaqьna jljktjrdj.

Esjlbaidьq carcaqanь sondai, yienkjnjq bütaqьna qolь tigennen keijn, ərmelep ərj cьquqa camasь kelmei, su denesjn (beluardan) kəmgence bütaqqa asьlьp türdь. Əisjregen denenjq bosandьqьna qaraqanda, ekpinmen (kep) çarqa soqьp, sol kycpen lьqьp keijn qaitqan zjldei salmaqtь tolqьn Esjlbaidь çanqadai qalqьtьp terenge alьp keter edj, onь jstemeijn degen tolqьnnьq nietj de çoq edj, bjraq, bar deneden uьsь qarulь cьqьp, bütaqtьq üstaqan çerjne benttegendei sjresjp qattь da qaldь. „Qolьm qarulь, qaruьm ekj qolьmnьq basьnda“ dep Esjlbai keide maqtanatьn edj, sol maqtanqanьn Esjlbaidj ekj uьsь osь çolь aqtadь.

Tasqьn su kjndjgjne kelgence esengjrep turqan Esjlbai, azdan keijn alqьnqan əkpesjn basьp, su qüiqan jnnen cьqqan suьrdai

etegjnen suь sorqalaj, yienkjge ərmelep cьqtь da, oi an ərj çar qabaqqa cьqtь.

Bül kezde taq bozarьp qalqan edj. Aul çaqqa kəz tysjp edj, mal da, çan da azan-qazan eken.

Mana çan tattj Esjlbaiqa taqь da mal tattj bolьp kettj. Onьq esjne qula bie tystj.

—„Sorlьnьq auzь asqa tise, mürnь qanaidь“ degen, maqal tura kelgenj me?—dep keijdj ol,—ərjm əz bolьp bjtken çalqьz bie edj qüdaidьq çalqьz bienjq qьmьzьn kəpsjngenj me?

Esjlbaidьq su ətken denesj qaltьldap, tjsj-tjsjne timedj. Əkjngenmen biege jster aila (tabalmaqьnsьn) ol symendep aulqa tartь.

—„Çy-çy-çy-z... çь-çь-çьl-qь-qь-qь!...“ degen sözderdjq ərpjmen onьq iegj saqьldaqan auzьnan puləmetten cьqqan oqtai atьldь.

Onьq „çyz çьlqь“ sь Esjldjq bjr aralь edj, ol, aralqa o, zamanda, Esjl osьndai bjr tasьqanda çyz çьlqь qamalьp qalьp, su sabasьna tyskence bjr ai sonda çattь, baqtacь qaibqpen qatnastь degen söz bardь. Bül oqiqanь Esjlbaidьq ezj kərmegenjmen, aitucьlar cьn qьlьp aitqan.

— Bie sol ara'qa çetse çarar edj—dep oiladь Esjlbai,—mymkjn barqan cьqar, betj solai qarai edj...

III.

Kərcj auldьq bjreujnde bolqan cьldaqanaqa barьp, tan qaranqьsь kezjnde qaitqan Aidos, enjn qaraqa boiaqan qoi terjsjnen jstegen ylken qara tülьptь kərpenjq sьrtьnan aiqara çamьlьp, auasь salqьndau yide büiьqьp uiqtap çatьr edj, bjreu tyrtkjlegen soq, kəzjn uqalai, basьn kətere tyre keldj.

Taq aqarqanmen, terezesj kjckene tapal cьm yi boiqandьqtan, çana kjckene terezenjq ezj terjstjk çaqqa qarap, naq aldьnda qalьq qara aqac bolqandьqtan səulesj kynqjrt eken.

Oiatqan kjsj cecesj Aituqan ekenjn ol dausьnan tanьdь.

— Nemene, apa?—degence onьq kəzjne pectjq qasьna qaranqaqan bjr ylken zat ücьrai kettj.

— Bü ne?—dedj ol üiqьsьn acьnqьrap.

— Türcь, qalqam,—dedj Aituqan.

— Əkeq keljp tür, su ətjp ketjptj. Bieden airьlьp qalьptь.

— Nege cecjnbei tür?

— Cecjn desem, bolmaidь, çьlьnьp bienj jzdeimjn deidj.

Aidos kəilekceq qalpьmen əkesjnjq qasьna barьp kijmjn üstap edj, cьlqьldaqan su, ezj djr-djr etedj.

— Nege cecjnbei türsьn, əke?—dedj ol əkesjn ezj cecjndjre bastap.

— Çənjn sjltep çjbereijn dep em.

— Nenjq çənjn?

— Bienjq.

— Ua, biesj qürsьn! Biesj ne? Ol çannan artьq pa? (Beicara,) ezjq ne qьp tjrj kelgensjn?! Tu... jc kijmge ceijn cьlqьldap tur qoi?

„Quьrdaqtьn əkesjn tyie soiqanda kərersjn“ degendei, toŋqannьŋ əkesjn Esjlвai cecjngende kərdj. Sьrtqь kijmjn, etjgjn sьpьrьp, „jckj kijmjndj pectjŋ çьlь ystjne cьqьp cec“ dep Aidos iьqьna tondь əkep çapqanda Esjlвai əz denesjne əzj ie bolmai ücьp kete çazdadь.

Yidjŋ barlьq çanьnan Ymjtpai qana çoq edj, ol egjn kezjnde bjr orьsqa çaldanqan. Yidjŋ əzge çanь tygeljmen Esjlвaidь çьlьtudьŋ çabdьqьna kjrjsjp: Kençebek degen 12-13 çasar ülьmen Nartai 15-16 çasar qьzь pecke ot çaqtь. Aituqan pectjŋ ystjne təsek saldь, Aidos вalaca kəterjp əkesjn pecke cьqardь, sodan keijn su kəilek-dambalьn cectjrjp qürqaq kəilek-dambal вerjp edj, onь da qalcьldaqan Esjlвai əz вetjmen kie almai, Aituqan kigjzdj.

Bienj əzjnen вasqa jzdeitjn kjsj çoqьn kərgen Aidos, atqa cabatьn adamdai ьqcam kijndj: qoncьnan su quimasa, вasqa çerjnen dьm ətpeitjn qalьŋ ultan, qara mailaqan çaŋa soldat etjk; qaraqa вoiaqan qьsqa etek ton, onьn sьrt nan, (Avstrelijsten) satьp alqan, çalвaqalь kenep (doçdabek.)

Onьŋ stansadan əkelgen qos auьz mьltьqь bar edj, sol mьltьqtь kijmnjŋ sьrtьnan moinьna astь; oq-saimanь bar (вeiвeuin) вuьndь, oqtь-dərjnj, вestondь kenep qorçьnqa salьp arqalap aldь; qoncьna əkesjnjŋ qьndь ətkjr kezdjgjn tьqtь, qoinьna ekj qorap sjreŋke, вjr dorвa maxorke, вes-altь gazet вyktep saldь.

„Qostap uzaq uaqьtqa aŋqa cьqatьn adam osьnca artьnьp-tartьnatьn edj—dep oiladь denesj çьlьna вastaqan Esjlвai—münca saimandь asьp вül qaida вaradь?“.

Kijnjp вolqan Aidos əkesjnen вienjŋ çən-çoвasьn sürap edj.

—„Çyz çьlqь“ çaqqa qarap çusap edj, soqan вarmasa—dedj ol.

Aidos cьqьp ketkesjn „Çyz çьlqь“ nь nege aitqanьna Esjlвai əkjndj.

O, вjr çьldarda Esjl osьndai qattь tasьp, sonda... „Çyz çьlqьqa“ qoian qamalьp qalьptь-mьs degen səzвen, вala kezjnde osь Aidostьŋ osь seŋ ystjmen вjrer вalanь ertjp вarqanь вardь. El olardьŋ qaida ketkenjn вjlmei dal вolьp, tərt-вes kynnen keijn seŋ arьlqasьn, qaiьqcь kərjp, tauьp alqan.

„Mьnau ma? Mьnau: çetpes. Çetse qolьnan ne de вolsa keler, apьrai, qarcadai вop вatьlьn qaracьl“ dep taŋdanqan çürt.

Aidos yiden cьqqannan keijn Esjlвaidьŋ oiьna osь oqiqa tysjp:

— Əi, Nartai—dedj ol—caqьrcь, əlgj Aidostьl...

— Nege?

— Nege sjnde neŋ вar, caqьr tez!

Narai cьqьp edj, caitandai kəzden qaiьp вolьp, qalai qarai çygjrse de taptьrmadь.

— Çazьm вolmasa çarar edj!—degen Esjlвaidьŋ uaiьmьn Aituqan вəldj.

— Ua, qoicь, çoqqa uaiьm təkpei—dedj Aituqan—ças вala emes əierjn вjlmeitjn; ol əlmesjn senjmen menen artьq вjledj.

Barlьq əzennjŋ de kəp çerjnde вjr çaq çarь tjk, ekjncj çaqь çaipaq keletjn ədetj. Esjl de sondai. Esjldj çurt tjk Esjl, kəldeneŋ

Esjl dep ekjge вəledj. „Tjk Esjl“ Aqmola qalasьnьŋ kyngei çaq dalasьnan cьqadь da, Atвasardь вasьp вatьsqa tik tartьp. Torqai men Atвasardьn ortalьq tüsьnan çalt вerip teriskei—cьqьstьn aralьqьn ala вurьladь. „Kəldeneŋ Esjl“ osьnda вastalqannan Ertjske quiьlatьn çerge ceijn sozьladь. Esjidjŋ osь ekj вəlegjnjŋ de kyngei вetj вijk çar qaвaq вop terjskei çaqь çaiьlьmdь keledj.

Esjldjŋ çaiьlьmdь вetj tutasьmen çalpaq emes. Ol kəp çerjnde вjr çardan вjr çar çoqarьlap satьlanьp otьradь da, sol satьlardьŋ eŋ cetj cəptesjn вijk çar вop вjtedj. Cetkj çar men Esjldjŋ arnasьna çaqьn turqan ekjncj qaвaqtьŋ arasьn el „Aŋqar“ deidj. Aŋqardьŋ keŋdjgj keide on вes, çiьrma caqьrьmqa ketedj.

Eldjŋ ertegj qьluьnda Esjl вaiaqьda osь aŋqarqa ynemj tolьp turqan.

Osь səzdjŋ ətjrjk, rasьn kjm вjlsjn, вjraq, kəzjr çaicьlьqta çjŋjcke arnasьnan cьqpaqanmen qattь tasьqan çьlda aŋqardь toltьratьnь ras.

Esjlвai yij otьrqan auldь „Qaraqac“ dep ataidь. „Qaraqac“ Esjldjŋ çalpaq çaq вetjnde, aŋqardьŋ ekjncj qaвaqьndaqь cəptesjn çarqa çaqьn вjr вijk. Bül ara Esjldjŋ arasьnan вes-altь caqьrьm. Auldьŋ çartь caqьrьmdai jrgesjnde вjr kjcjrek çar вar. Buьnьp-tyijnjp, qarьna qurьqca jljp Aidos yijnen cьqsa, taŋ atqan, qarlь-çaŋвьr вasьlqan, вjraq surapьl dauьl; dauьl culatqan auldьŋ çel вetjndegj terek-qaiьŋь aralas coq qaraqac tyk estjrtpeidj.

Aqactьŋ cuьna вasь əŋkj-təŋkj вolqan Aidos tolarsaqtan saz kecjp Esjlge qarai çaiau tarttь. Azdan keijn çeldjŋ, aqactьŋ cuьna onьŋ qulaqь yirendj. Bul kezde oqan mazasьz kərjngen qalьŋdьqь qara вülttai вop ucqan qara qarqanьŋ qarqьlь. Ol qarqalarqa kəzjn salьp edj, dauьldьŋ ekpjnjnen təŋkerjljp qülap qala çazdaidь. „Endj quladь au“ degence вolmai, qaitadan qanatьn oŋ çaiьp kəterjljp sala вeredj.

Təвesjnen вülttai təngen qara qarqa oqan azdan keijn tjptj mazasьz kərjnjp kettj.

—„Əi, вələm ai!“ dep ьzalanqan ol, qalьŋ ucqan tusьn alьp qos auьzdьŋ ekj patronьn aqьtьp edj, on caqtь qarqa qalpaqtai tystj.

— Əp вələm, sol kerek!

—„Mьnau oiьn kətermeidj eken“—degendei, mьltьq dausьn estjgennen keijn qarqalar çəŋkjljp ol aradan вasqa çaqqa audь; çerge qulaqan qarqalarqa ol qaraqan çoq.

Aidos auldьŋ jrgesjndegj çar qaвaqqa kelse, su вijkke tjreljp kəterjlip keledj eken.

—„Auldь вasadь eken!“ dep oiladь ol.

Aldьna qarap edj, çer dynie appaq teŋjz, su erkjn çaiьlьp alqan, zeŋвerek atqan ylken maidandь toqьstai əzen вetj sart-surt syzjsken seŋ.

Çalpaq teŋjzdjŋ вetjnen kəzjn çygjrtken Aidosqa teŋjzde qalqьqan ylken keme sьqьldanьp „Çyz çьlqь“ ücьrai kettj.

Ylkender aitatьn edj: „Esjl qandai qattь tasьsa da, „Çyz çьlqь“ nь su вasqanьn estjgemjz çoq“ dep.

V „Keң aոqardьң alьstьqь çarьnan asьp tөgjlgen çьlь da „Çyz çьlqь“ suqa ketpegen“ deitjn qarialar.

„Ras!“—dep oiladь buldьraqan „Çyz çьlqь“ qa kөzj tysken Aidos.

Onьң oiьn qasьndaqь saidan coqьtьp kelgen bjr aiqьr yijr qьsьraq bөldj. Әuej oqan qьsьraqtьң өzj yrkjp cьqqan sьqьldь edj artьnan anьqtap qarasa, soոьnda qurьq syiretken tьmaqtь bjreu kele çatьr.

— Әi!

Anau toqtai qaldь. Tylkjbai eken.

— Qaidan cyrsjn?

— Auldan. Aidospьsьn? Өzjn qaidan?

— Bjzdjң qula bie kөrdjң be?

— Sende qula bie bar ma edj?

— Satьp alqam.

— Kimnen?

— Metropannan.

— Ә, onь kөrdjm.

— Qaida?

—„Çyz çьlqь“ qa taң aldьnda, Esjl tasьrdan bürьn kjrjp bara çatqan.

— Nege qaiьra salmadьң?

— E, men qaidan bjleijn senjkj ekenjn? Satьp alqanьոdь estjgem çoq. Bienj tanimьn. Bjraq, qai orьstьң malьna baqtacь bolaiьn. Өz çьlqьm da suqa ketjp qala çazdap zorqa cьqardьm. Mьna bjr qьsьraq toqai arasьnda qalьp... qudai saqtaqanь!.. Әreң qütqardьm·

Tylkjbai coqьtьp kete bardь.

Tylkjbaidьң „Oi aul“, „Qьr aul“ deitjn ekj aulь bolatьn. „Qьr aul“ь — Esjlden otьz bes, qьrq caqьrьm çerde, „Oi aul“ь — Esjl anqarьnьң eң cetkj çarьnda „Qaraqac“ tan bes-altь caqьrьm qьraqarьraq.

Tylkjbai kөbne qalada çyretjn edj de, elge kelgende „Qьr aulda“ turatьn edj çana mal baqu jsjne onca aralaspaitьn edj. Onьң mьnadai çьlqьcь bop çyrgen sebebjn Aidos bjle almadь.

Esjldjң qьrqь çarqabaqьnьң „Çyz çьlqь“ qa caqьrьm çarьmdai keletjn çaqьn çerj bolatьn edj, „sol tusьnan barьp kөreijn“ — dep oiladь ol az tүrьp — „keide seң soi çerde ocarьlьp ekj-yc kyn tүrьp qalatьn edj, eger syitse, tәuekel dep tartьp keteijn...“

„Çyz çьlqь“ qa qarai carqabaq bijktei beretjn edj. Sol çarqabaqtь çaqalap bara çatьp anda-sanda artьna qarap qoiqan Aidostьң kөzjne „Qaraqac“ tusьnan çardan asьp tөgjlgen su kөrjndj.

„Auldь su bastь“ — dep oiladь ol.

„Keijn qaiiaiьn“ degen bjr oi keljp edj, taqь „tjrj çan qoi, amaldar“ dep burьlmadь.

Aidos „Çyz çьlqь“ nьң deոgeijne kelse, seң rasьnda ocarьlьp, ijn tjresjp, aral men çarqabaqtьң ekj arasьn tүtastьrьp tүr eken. „Nar tәuekel“ dep Aidos mүzqa qoidь da kettj.

Ol mүzdь ortalap barqan kezde, seң qozqaluqa ainaldь. Qanca

aitqanmen er çyrek... qorqaiьn dep edj, onьң kөոljne [illegible]ьnda „tүiьq“ degen Esjldjң qocqar myijzdenjp oralьp aqatьn çe[illegible] Ol tүstьn anqarь tar, ekj çaq çarь da çaqьn, çardьң ekj betjne de qalьң orman өsken. Sondьqtan, siregen seң bolmasa, qalьң seң tez qalqьp ete almaidь.

Aidostьң oilaqanь keldj. Mjngen seң „Çyz çьlqь“ nь orap aldьna cьqtь da, aldьndaqь qalьң seոge tjrele turdь; kөgendegen qoidai seң — artьnan seң keljp tjrkesjp tүra bastadь. Bjr kezde Aidos mjngen seң men „Çyz çьlqь“ nьң arasь qaita tүtasiь.

— „Endj sәtj keldj“ — dedj ol, „Çyz çьlqь“ qa qarai mүzdьң betjmen çygjre aiaոdap.

„Çyz çьlqь“ nьң kөlbei bjtken ainala etegjne qalьң kөde өsetjn edj. Aidos „Çyz çьlqь“ qa çaqьndasa seոmen araldьң ekj arasьnda çyz sarçandai çerde seң çoq, bjraq kөzdjң çasьndai mөldjr sudьң tybjndegj kөde kөrjnjp çatьr.

Keide tybj kөrjndj dep Esjlge senuge bolmaidь. Onьң sub mөldjrdjң mөldjrjnjң mөldjrj, sondьqtan çabaiь tүnьq sulardьң kөrsetpeitjnjn ol aiqьn kөrsetedj, „tybj mjne tүr qoi“ dep kei çerjne tyse qalsaո, tereոdjgjn boiьոnan asьp bara çatqanda bjr aq bjlesjn.

Tybjndegj kөde kөrjngen Esjldjң mөldjr subna senerjn de, senbesjn de bjlmei az turqan Aidos — qurьqcasьn boilatьp kөrjp edj, camasь kezdei qana su eken.

Onьң etjgjnjң qonьcь qara sanьnan edj. Bul mөlcerjnde, bul su qonctan quiьla qoimaidь, sondьqtan, tәuekel dep ol seոnen suqa tystj, kettj.

„Qalьң qairat boiьnda, betj kyljp

Momьnsьnqan pjcjnmen aqadь su“ — dep

Abai aitqandai, mүzdan tyserde tүnqandai mөp-mөldjr bolьp turqan sudьң aqьnь orasan qattь ekenjn ol suqa tyse qalqanda bjr aq bjldj. Onьң çerge basa bergen aiaqьn sьrqanatьp etpetjnen tysjre çazdadь. Ol qurьqcasьn çerge tjrei qoiьp zorqa onaidь. Eger qolьnda qurьqca bolmai suqa etpetjnen qulaqanda aqьnnьң onь mүzdьң astьna syոgjtjp çjberujnde dau çoq edj.

— „Apьrau, mьnau qaitedj? — dedj өzjne өzj sudьң ekpjnjn kөrgen ol. — Mьna tyrjmen bүl menj araloa çetkjzbeidi eken!“.

Sudьң ekpjnjnen seskengen Aidos „keijn cьqьp ketsem qaitedj“ dep bjr oilap mүzqa qarap edj, seң qozqalьp baradь eken.

„Nar tәuekel! — dep ornьqtьrdь ol çyregjn — bet alьp ke'gesjn baraiьn“.

Çyz sarçandai çerde turqan araloa nedәujr uaqьt çyrdj. Oqan su emes, zjldei aubr tas aqьp çatqan sьqьldandь. Aiaqьn çerge qacai jlgerj basqan onьң tjzesj әlsjn-әlsjn talьp qala berdj. Taloan tjzesjne qaramaimьn dep, bjrnece ret aiaqьn zorlьqpen jlgerj basqanda taqьm men baltьr sjոjrlerj qarьsьp tyijljp te qaidь. Aiaqь taloan kezde, sudьң kycj bүrьnqьdan da basьm bolьp, өz aiaqь өz denesjn үstai almaitьn dәreçege çettj. Ol kycjn ekj qolьna saldь. Qolьmen çerge tjregen qürьqcaqa syienjp tьnьs aldь.

Sonьmen, ne kerek, өldjm-taldьm degende aralqa syiretjljp cьqtь.

Sanьn sudьң taldьrqanьn ol qьrqa cьqa aiqьnьraq sezdj. Өzj өz bolqalь ol, өmjrjnde bjrjncj ret boldьra — carcadь. Azdap tьnьstauqa bjr taldьң ьqьn ala qisaidь.

„Apьrai — dep oiladь ol, — bijk saraiqa satьmen segjz toqьz būt, çykterdj kөterjp cьqarqanda mūndai sanьm talmaitьn edj cjrkjn Esjl ai, kycjң soiqan au!“.

IV

„Çyz çьlqь“ aralьna çyz çьlqь qamaldь dep atьn „Çyz çьlqь“ qoiqanь bolmasa, onьң alabьna çyz tygjl mьң çьlqь erkjn çaiьlьp çatarlьqtai kең. Kең araldьң betjn neler qasьr boiь su caimaqandьqtan, maldьn tūiaqь timegendjkten tuьsьp betegesj qoidьң çabaqьsьndai uiьsqan qalьң. Qalьң betegege aralasa cьqqan izennjң boiь qopalь kөldjң quraqьndai. Araldьң ər çerjnde aul-ornьndai bop ūiьsa bjtken buira tal, onьң çijljgjnen arasьnan it mūrnь өtpeidj.

Araldьң dəl kjndjgjnde yc-tөrt kjsinjң qūcaqь zorqa çetetjn yieңkj, onьң tьrbьq denesjnjң basьna cьqqan būtaqtardьң tarmaqь dalia çaiьlqan. Sonca çaiьlqan kөp būtaq ardьң basьna çьbьrlata salqan qarqa uiasьnьң çijljgjnen butaqtardьң arasь tutasьp barlьq būtaq sьrtьnan qaraqanda ylken bjr qana uiaqa uqsaidь. Qaraqan adamqa araldь kemege uqsatatьn da osь yieңkj. Ol alьstan — kemenjң bijk trubasьn elestetedj. Qaria adamdardьң aituьna qaraqanda, bul yienkjnjң tuqan, ia, balalьq kezjn kөrgen kjsj çoq. Çetpjsseksenge kelgen kempjr — caldardьң өzj de kөrgen emes.

—Osь yieңkj bjzdjң bala kezjmjzde osьndai edi — desjp otьradь.

Djnge, aruaqqa senetjnder bul yieңkjnj qasietti dep sanap, qadjrlj mal, ia adam auьrsa qaiьqpen әkep basьna tynetedj.

Sudan carcap cьqьp taldьң ьqьna qisaiarda Aidostьң kөzj osь yieңkjge tysjp edj, dauьlqa çeljktj me? Әlde basqa sebep bar ma? — çijljgj tynergen būlt sьqьldь, qara qarqanьң toвь azan-qazan bop basьnda ainala ūcьp çyr eken.

Taldьң ьqьna qisaiqan Aidos qūlaqьn sudьң sьldьrьna, seңniң tarsьlьna, tal butaqtarьnьң sudьrьna, qarqanьң cuьna tjgjp çatьr edj, bjr kezde qulaqьna kjsjnegen çьlqьnьң dauьsь sap ete tystj. Ol ornьnan qalai atьp tyregelgenjn de bjlgen çoq.

Onьң denesj cirap qalqan eken. Sondьqtan çьlqь dausь cьqqan çaqqa qarai çygjre basьp kele çatьr edj, kөzjne aspannan çerge cancьla qulap, qaitadan qaiqaiьp çoqarь cьqqan. qarqalar calьndь.

Qara qarqa ekj çaqdaida osьlai batьldanadь: bjreuj — eçelgj çauь itelgj bjreujn teujp tysjrjp çep çatsa; ekjncj — qasqьrmen it kөrse.

Osь ekj seвeptjң qaisьsь ekenjn Aidos bjlgen çoq, bjraq qarqanьң tyijlujne qaraqanda ekj seвeptjң bjreuj boluqa tijs. Qai sebep bolsa da araldьң kyn batьs çaq çiegjnde, yitkenj, culaqan qarqa uia salqan yieңkj manьnda emes, araldьң kyn batьsьnda.

Araldьң cьqьsь men batьsь caqьrьmqa çuьq edj. Sonь Aidos ortalap yieңkj tusьna kelgende çьlqь taqь kjsjnedj. Ba[illegible]pqь kjsjnegende dausьn aiьra almaqan Aidos, būl çolь өz biesj [illegible]kenjne kydjk keltjrgen çoq. Çasьnan mal jcjnde өsken, ol maldьң tjnjn bilmegenmen dauьs ьnqaiьna qarap qaiqь — quanьcьn eptep aiьratьn edj. Oqan, әsrese, çьlqь dauьsь tysjnjktjrek edj, yitkenj, 17-18 çasьnda ol bjr çьl Qasqьrbaidьң çьlqьsьn baqьsqan, sonda çьlqь malь qandai çaqdaida qalai kisineitjnjn azdap anqarqan.

Bienin mьna kisineuj oqan bjr nərseden sasqandьqtьn, çərdemcj jzdegendjktjң belgjsjn kөrsetkendei estjldj. Sol dauьsqa çana sol çerge qarqanьң tyijljp culauьna qarap:

— „Qasqьr bolmasa ne qьlsьn?!“ dep çoramaldadь ol.

Osь oidan keijn ol iьqьndaqь mьltьqьn qolьna alьp, ekj çaqьna ekj patrondь suqьp, aiaqьn çygjre bastь.

Araldьң kyn batьs çaq çiegjne çaqьn өsken cьqьr taldan өtken onьң kөzjne dəl qabaqta tьpьrcьp çyrgen qula bie ūcьrai kettj. Quanqan ol burьnqьdan da qattь-qattь çygjrdj.

Çygjrjp kele çatqan onь ekj nərse tanqandьrdь: bjreuj — bienjң aldьnda izen arasьnda qaranqdap bjrdeme qimьldaidь... Qūlьn deijn dese, bienjң art çaqьna bjrdeme coqiьp otьr... Coqiqanь qasqьr deijn dese, ornьnan qozqalmaidь... Ne, biege umtьlmaidь, ne, adam çaqьndap kele çatqanьn sezbeidj, qasqьr yitpese kerek edj... It deijn dese, ol qaidan keledj?!...

Aidostь kөrgen bie bjrer ret oqьrandь da, aldьnqь çaqьndaqь izen arasьnda qaranqdaqan zattьң qasьna barьp tьpьrcuьn doqarьp, „tez kel“ degendei Aidosqa qarap turdь.

Bienjң artьnda coqaiqannьң qasqьr ekenjn Aidos nedəujr çerden aq bjldj. Sondьqtan, menj sezbei otьr ma, degen oimen izendj tasalai, mьltьqьnьң qūlaqьn qaiьra bykceңdep sьrtьn ala ūmtьldь.

— „Өzj saңrau qasqьr ma, bolmasa qūtьrqan qasqьr ma?! — dedj qasqьrqa çaqьndap barqanda Aidos kyвjrlep — būl otьrьsь qai otьrьs?!“

Tu sьrtьnan çaqьndap kelgende atuqa mьltьqьn bjr ūsьnqan Aidos „osь өlgen qasqьr emes pe?“ degen oiqa keldj. Өzj çьlqь baqqan çьlь qьstь kynj aiqьr teujp өltjrjp, qar ystjnde osьlai coqiьp qatьp qalqan qasqьrdь ol kөzjmen kөrgen. Bjraq ol qьstь kynj. Qьstьң suьqьnda өlgen denenjң osьlai qatuь mymkjn, al, çaz kynjnde өlgen denenjң qūlamai coqiьp otьruь onьң aqьlьna simadь.

Aidos qasьna keljp qarasa qasqьrdьң basь qьp-qьzьl qan. Ьrçiqan auzьnan tjsterj aqsiьp tūr. Eger kөzj kөrmei bjreu aitsa, өlgen qasqьr çazdь kynj solai coqiьp otьradь degenge өljp baratsa da nanвas edj, mjne, endj өzj kөzjmen kөrgensjn amalsьz nandь.

Qlaçap: bjreu әdeij qolmen otьrqьzqandai, artqь ekj aiaqьn taltaia qūirьqьnan coqiьp, keudesjne aldьnqь ekj aiaqьn aca qьp tjrei qoiьptь.

Qasqьrdь bie teujp өltjrgenj ol sol manдaqь sazdь çerge batqan jzden bjldj. Өlgen qasqьrdьң basьn ol ustap kөrjp edj kyl-kyl bolqan syiegj bьtьrlaidь. Coqiqan qalpьna ornьqqanь sondai: eger bjreu qaвьrqasьnan itermese өz betjmen çьqьlatьn emes.

Qasqьrdьn çьqьlqannan coqiьp otьrqanьn qьzьq kergen Aidos sol qalpьnan qozqamai, alandap biege barsa, bie cuьn tastaqan eken, aldьnda talpьnьp qula quiьn çatьr, mandaiь enesjndei tebel. Ças qūlьndaqan bienjn qulьnьna çan çuьtpaitьn qьzqancaqь bolatьn edj qula bie qūlьnьn qasqьrdan qьzqanqanmen, Aidostan qьzqanqan çoq, qaita, ol ul tapqan əieldei beijljn kenеitjp, "qūlьndadьm" dep maqtanqandai mjnez kersettj: Aidos çaqьndaqanda qūlьnьn oqьranьp ijskedj.

Çastьqьna qaramai Aidos ьrьmcьldau edj, ol sol ьrьmcьldьqьn jstep, on qolьnьn yc sausaqьn byrjstjrjp qulьnnьn mandaiьna, sodan keijn ezjnjn mandaiьna tigjzjp „təu" ettj. 117

Quiьn talpьnьp sazdau oipan çerge çatqan eken. Aidos onь keterjp betegelj bijkteu ornqa qaz turqьzaiьn dep edj, aiaqь sьmdai maiьsqan quiьn təltjrektep tura almadь, çana qulьnnьn djrjldep tonqanь baiqaldь. Sondьqtan ceptesjn çerge çatqьzdь da, çьlьnsьn dep tonьn cecjp çaptь.

Quiьndь keijnjrek auьzdandьrarmьn dep oilaqan Aidos qasqьrdь soiu nietjmen bettep bara çatьr edj, artьnan satьr-kytjr dьbьs estjldj. Bul ne dep qarap edj, izennen asa qarqьp qacьp kele çatqan qoiandь kerdj. Qoiannьn çaida-çai bulai qacpauьn çobalaqan ol, artьnda ne bar eken dep betke izendj panalai enkeie qoiьp edj, jle kezjne qoiannan da orqi capqan qasqьr ucьrai kettj. Onьn patrantacьnda „qasqьr kezdesse" dep alqan kərtec oqtar bar edj, ol çalma-çan sonьn bjreujn salьp, qos auьzdьn qulaqьn qairьp, bjr typ izendj betke ustai otьra qaldь.

Qasqьr da, qoian da Aidostь kermei tura captь.Osь kezde, çanastьra ətkjze berjp „qos əkpenjn tusь" dep kərtecpen basьp kep qalьp edj, qasqьr qalpaqtai tystj.

Ol qoiandь da atьp alatьn edj, bjraq qasqьrdьn qulaqanьn kergesjn sonьn qьzьqьna mas bolьp, mьltьqьn syirete çygjrdj.

Bul qasьna barsa qasqьr çaqьn qana əlsjz qozqap, kezj alaiьp əljp baradь eken. Sondьqtan ec çerjne qol tigjzjp qozqaqan çoq.

Qasqьrdь soimastan būrьn, „qolьmdь aramdamai turьp qulьndь auьzdandьraiьn" dep ol biege barsa, kenlj çailanqan bie kedenj qūnьqa cainap, acьqa ottap çatьr eken. Bienj otьnan aiьrqьsь kelmegen ol qūlьnqa barьp turqьzaiьn dep edj, əlj aiaqtana qoiatьn emes, sondьqtan keterjp tūrqьzьp, bjr çaq qabьrqasьn ez denesjne syiei enesjne alьp bardь da, bienjn emegjn auzьna salьp sorqьzdь. Çaqь talьmpaz ças qulьn kep sora almadь, bjrer sorqannan keijn emcektj auzьna salmadь. Sonan soң qulьndь carcatpaiьn degen oimen, onь çatqьzьp tonьn qaita çaptь da, ezj qasqьrlardь soiuqa kjrjstj.

—Amancьlьq bolsa, menen olçaiь kjsj çoq—dedj ol ezjne ezj seilenjp—Biemdj aman taptьm, aman qūlьndadь, qūlьn aman, qaiьptan mьna ekj qasqьr kezdestj... „Qazan auzь çoqarь" degendei sətj bolsa əljde olçasьz bolmaspьn. Əlgj qoiandar, buiьrsa, qaida barar deisjn. Ondaidьn talaiь bul aralqa qamalqan cьqar.

Qasqьrdь soiьp bolьp terjsjn, çerge çaiqan Aidos əljmtjgjn bieden aiьs tastau nietjmen syirep araldьn qabaqьna əkeidj de, „aramdanar" degendei suqa tastauqa qimadь. Ol Esjldjn suьn ardaqtatьn edj, ornsьz tykjruge obalsьnьp batьlь barmaitьn edj, Esjl suь oqan eldjn jcetjn susьnь sьqьldanьp, qьmьz, qatьqqa tykjru qandai dūrьs emes bolsa, Esjlge tykjrude sondai durьs emes dep esepteitjn edj.

Araldьn batьs çacь su soqьp opьrьlqan çarqabaq bolatьn. Qarttardьn aituьna qaraqanda, aral osь çarqabaqtan çeljnjp, batьs çaqьnan jlgerj qarai qusьrьlьp, çьl saiьn tarьlьp kele çatьr.

Aqьzuqa sudь obalsьnqan Aidos, qasqьrlardьn eljmtjgjn opьrьlqan çardьn bjr quьsьna tastadь da, ezj qolьn çuuqa joiladь.

Aqьn sudьn ekpjnj ete qattьlьqьn ol mana alaqьmen melcerlese de, endj kezjmen kerdj. Çarqa çetkence betj azdap qana buiralanьp, tolqьnsьz kelgen su, çarqabaqqa ekpjnmen soqqanda aspanqa atьp, ijlgen būtaqtai basь qaiqaiьp qaiьrьlьp barьp suqa qaita syngjdj. Keldenen qaraqan kjsjge ijlgen sudьn ortasь jcj quьs zor beckenj elestettj.

Qolьn çuuqa çenelgende Aidos „çardan temen çatqan suqa qalai enkeiem" dep oilaqan edj. Tolqьn onь enkeitken çoq. Tolqьndь betke qaqqan çardьn temendeu bjr çerjne ol çyresjnen otьrьp edj, aspanqa capcьqan tolqьn onьn qolьna sudь ezj əkep quidь. Qaiqaiqan basь çerde ekj-yc metr keterjlgen tolqьnqa ol qolьn tosьp meldjr suqa qanь tygjl kjrjn ketjrjp çudь.

Ol sauatsьz, geografia degen qьlьm barьn oqьmaq tygjl, estjmegen de çjgjt edj. Ol „çer astьnda kek egjz, onьn astьnda keme, onьn astьnda su, onьn astьnda bu" degen sьqьldь çer turalь ьslamnьn aitqanьn da bjlmeidj. Onьn bjletjnj: „çer çalpaq ystel, aspan tenkerjlgen qazan" degen sьqьldь eskj aulda əkeden balaqa mūra bolqan nadandьq ūqьm.

Qolьn çuьp otьrьp kezjn tjkken oqan Esjldjn basь tenkerjlgen aspan qazannьn çerge çalqasqan erneujnjn ar çaqьnan aqьp kele çatqan sьqьldandь. Erneudjn alьs-caqьn melcerjn ol oilap bjle almadь, onьn bjlgenj: „əiteujr alьs!...".

Arnasьnan aqtarьlьp çaiьlqan Esjl suьnьn anqarь bijk çerlerde ekj cetj kerjnedj eken de, anqarsьz taipaq çerler ete ken çaiьlьp, cetjne kez çetpeidj eken...

Onьn oiьn sudan kerj kebjrek belgen, tasqьn men sennjn ystjnde qalqьp kele catqan zattar. Ol zattardьn jcjnde coq emes nərse çoq: tūtasьmen aqьp kele çatqan aqac yiler, būzьlqan qora qopsьlar, ken-qoqьrlar, arba-saimandar, tybjrjmen qoparьlqan aqactar, kijmkecek, tesek-orndar, əlj-tjrj çan-çanuarlar...

Osьndai apatqa ūcьraqan əlj-tjrj zattardьn jcjnen onьn kezjne adamdar da calьndь. Olardьn keibjreuj alьs, keij çaqьn, keij əlj, keij tjrj. Solardьn jcjnde onьn çanьn ūudaiacььp, cьn çyrekten esjrketken, aqьp bara catqan bjr aqac yidjn tebesjnde coqiьp otьrqan bjr top çan, yi araiqa dauьs çeter çerden ərken edj. Estjr me eken dep Aidos dauьstap edj, analar tyregep culap qoia berdj. Camasь bala-caqa, qatьn-qalacьmen bjr yilj çan sьqьldь. Tanьmasa da Aidos-

tьn olarqa çanь acьdь, bjraq amal qanca! „Kyc qazandai qainaidь“, kyreserge dərmen çoq.

Bjr qaçabь: seqmen aqьp bara çatqan çandь maqluqtar abьrçьqan, sasqan beine kərsetpeidj. Qaiьqqa mjnjp өz betjmen saiaqattaqandai ornьqьp otьradь. Aidos olardьn bərjne de bjr-bjr aiqailap qaladь; mūnьn dausьn estjgende keibjrj qobalçьqan beine kərsettj. Bjraq, kəpcjljgj, ne, dauьstь estjmei me? Ne, estjse de tьndaqьsь kelmei me?—onca elegjze qoimaidь.

—„Mjne tentek!—dep oiladь aqьp bara çatqan zattarqa qarap tūrьp, Esjl turalь Aidos—mjne kyctj!... Mьqtь bolsan oinap kərl...“

V

Tasqьn sumen onьn betjndegj senjnde qalqьqan zattardьn keibjrjn qьzьq kərjp, keibjrjn aiap turqan Aidostьn kəzjne, kyn səskege tarmasa bergen kezde senge mjngen, çuandьqь da, būtaqtьlьqьda „Çyz çьlqьnьn“ ortasьndaqь yienkjdei bjr yienkj ucьrai kettj. Yienkjnj arqalaqan sen sudьn naq ortasьmen tūp-tura „Çyz çьlqьqa“ bettep keledj.

Sudьn aqьsь orasan çьldam ekenjn qalqьp kele çatqan yienkjge kəzjn tjkken Aidos būrьnqьdan da aiqьnьraq kərdj. Yienkj aqqan çuldьzdai zьmьraidь.

—„Çarqa kep soqsa eken, qьzьq bolar edj!“ dep tjledj yienkjge qarap turqan Aidos.

Bjraq, onьn tjlegj bolmadь. „Çyz cьlqьnьn“ batьs çaq astьn da bijk tumsьqь bar ma, nemene? — tura aqьp kele çatqan zattar çaqьndaqan kezde ne onqa, ne solqa burьlьp kete berdj. Sonьn bjrj yienkj.

Yienkjnj arqalaqan sen „Çyz çьlqьqa“ turalap keljp çarqa, camasь çyz sarçandai qalqanda on qolmen burьla tarttь. Aidosqa əuelj yienkjden basqa sen ystjnde ec nərse çoq sьqьldanqan edj; burьlьp ətjp bara çatqan yienkjge ol kəzjn qadanqьrap qarasa, būtaqtardьn arasьnda qaraiqan bjrdeme otьr. Ol tesjle qarap edj, ne ekenjn aiьra almadь. An deijn dese oiqa simaidь, an būtaqqa olai çabьsьp otьra almaidь, qūs deijn dese taqь retj kelmeidj, əlj zat deijn dese qimьldaqan tərjzdj.

Ne de bolsa dьbьs bereijn, degen oimen Aidos aqьrьp qalьp edj, өz dausьna өzj selk ete tystj.

„Būnьm ne?“ dep oiladь ol.

Bul kezde dauьl bəsendep, çeldjn tьiь çumsarqan edj.

Onьn qulaqьna bjr dauьs calьnqadai boldь. „Qaidan cьqtь!“ dep qulaqьn tyrjp edj, dauьs qaitalamadь.

—„Çeldjn ьzьnь ma?.

—„Çoq, dauьs!“

—„Endece, nege qaitalmaidь?“

Osь suraulardьn qaisьsьna qol qoiarьn bjlmegen ol, yienkjge taqь qadala qarap edj, qaraiqan buqan qolьn būlqaqan sьqьldandь... Aidostьn tyre qoiqan qulaqьna „aqatai!“ degen d[illegible]calьndь.

Būl dauьs əieldjkj ekenjn, balanjkj ekenjn ol anqara almadь, bjraq kjmdjkj bolsa da çjnjcke dauьs.

Aidos çardь çaqalai yienkjmen çarьsa çygjrdj. Osь kezde qaraiqannьn qimьlь kəbeidj. Ol taqь aiqai salьp, būl çolь „aqatai“ dьn aiaqьna „qūtqar!“ dь qostь.

—„Mjne, būl əiel dauьsь!“

Bjraq, suqa çete alsьn ba? Yienkj zьmьrap bjr zamatta ete cьqtь. Yienkjdegj adam aiqaiьn, qimьlьn ydettj.

Өzj өzjmen bolьp, bjreudj aiai çyre, Aidos yienkjdegj adamdь aiaqanьndai aiaudь өmjrjnde kezdestjrgen çoq edj. Onьn aiaqandьqь sondai,—suqa tysjp quqьsь keldj. Çaqьn çer bolqanda oi suqa tyse qaludan da taiьnbaitьn edj.

„Əlin bilmegen ələk“, „kəp qorqьtadь, teren batьradь“. „Çetpestj qumа“—degen maqaldar tystj onьn esjne suqa tysuge ьnqailana bergende.

Ol өzjn өzj səktj, өzjn өzj qorqaqqa, çanь tәttjge sanadь; tarьqьp, çantalasьp bara çatqan adamqa çərdem bere-almaqanьn çjgjtcjljgjne kemcjljk sanadь.

Bjr kezde, yienkj mjngen son „Çyz çьlqь“nьn aldьn oraqьp. sol qol çaqqa oibstь.

—„Ia!—dedi Aidos taqь da çygjrjp,—Manaqь qalьn sen tygei çьlçьp ketken çoq cьqar, eger oqan tjrelse çaqsь boldь!“.

Adamnьn da çyirjgj bolatьnьn, Aidos „Çyz çьlqь“nьn cьqьs çaq çiegjne çetkende sendj. Caqьrьmqa çaqьn çerge qalai tez çygjrjp çetkenjne onьn өzj de airan-asьr qaldь. Bjr qaçabь ekpesj alqьnqan çoq.

Aidostьn tjlegj qabьl bolqandai, yienkj mjngen sen araldь kenjrek orap barьp, „Çyz çьlqьnьn“ aldьna ainalьp keldj. Onь kərgen Aidos etjgjmen suqa tyse—çygjrdj.

Bul çolь Aidosqa Esjldjn ekpjnj sezjlgen çoq. Tan erten tjzesjn byktjrgen qattь aqьn, oqan taibz keldjn əlsjz calcьq sub sьqьldandь.

„Burьlqan sen aldьndaqь senderge aqьrьn barьp tjreler—dep oilaqan edj, Aidos. Olai bolqan çoq. Aqьsьn aqьrьn sьqьldanqan men aldьnqь senderge çetkende sart etjp soqьsьp, bjrer sendj uatьp, tosqan senderdjn astьna ekpjnj men syngjp kep kettj.

Aidos senmen bjrge yienkj de suqa syngjr dep qorqьp edj, olai bolqan çoq. Astьndaqь senj syngjgende, ədeij bjreu qoldan tybjnen tjk qoia qoiqandai, yienkj qazdiьp tjk tura qaldь. Ol tūra qaiqan kezde suqa syrjne-qabьna Aidos ta çettj.

Bьlai tapal kərjngenjmen yienkj ne dəujr bijk eken, ystjndegj adam yc tarmaq çuan būtaqtardьn arasьna sьnadai qьsьla otьrqan eken.

— Tys!—dedj Aidos.

Sьrqьp təmendegen adamqa onьn kəzj tysjp edj: çenjl qana qonьr kijmj bar, tьsьnьn qьzьl barqьtь qьrqьlьnqьraqan qūndьz bərkj bar, cacьn өrgen, sunqaq boilь, tolьqtau, boi çetuge taianqan

ағқұба әдемjce қьz. Қьzdьң qimьlьna qaraqanda, ne sьrqat, ne carcaqan.

— Kel, asьl ьқьma!— dedj Aidos, қьz eң tөmengj bұtaqtan salьraqanda.

— Өzjm de çyre alam qoi, çerge tyseijn.

— Sөzdj qoi. Aqьn qattь. Alьp ketedj. Kel, asьl ьlьқьmal

„Ьlьқьma asьl" degen sөzdj qaita-qaita aitqanmen, asьla qoiudь ұlatsьnqan qьz suqa tysjp kele çatьr edj. Aidos beljnen qucaqtai alьp, suqa aiaqьn tigjzbei, toqtьnь arqalai çөnelgen qasqьrdai, ьqьna salьp alьp, „Çyz çьlqь" qa tarttь. Qairatь kyceigenjn. ia sudьң әlsjregenjn ol bұl çolь da bjlmedj, bjraq, taң ertenggjdei suda ekpjn çoq.

„Cyz çьlqьnьң" çarьna kөterjp alьp cьqqannan keijn arqalaqan qьzdь çerge tysjrjp, ainalьp qarap edj, bezgek adamdai qalcьldap ysjp bьradь.

— Çyruge çaramaimьsьn? — dep sұradь Aidos onan.„Çoq"degen sөzdj qьz on bөlip zorqa aittь. Aidos onьң keskjnjne qarap edj: әlgen kjsjdei, ernj kөkbeңbek bop kezergen, bet pernesj de kөgjldjr, denesj, qalcьldap, tjsj-tjsjne saq-saq etedj.

„Bienjң qasьna kөterjp aparьp, qasqьrdьң terjsjne oraiьn" degen oimen ol.qьzdь taqь arqalauqa bjr ьnqailandь da.

„Çoq,— dep qorttь oiьn — odan da çygjrjp barьp terjlerdj alьp kelelin. Sol çьldamьraq bolar".

Osь oimen qasьndaqь bjr qaiьң taldardьң arasьnda çan-çaqьna çөndi çel kelmeitjn ьqtasьnqa qьzdь alьp barьp cөptesjn bjr bijkteu çerge catqьzdь. Sodan keijn, çьlьna turuьna ne sebep bolar eken dep өz denesjnen pana jzdep edj... bar kijm: doçdabek pen pençak. Docdabek kenep, çana suqa malcьnqan. Sondьqtan ol tonqьra tyspese, çьlьtuqa sebep bolmaidь. Pençaktь kigjzjp өzj doçdabekpen keteijn dese doçdabektjң өzjne de panasь çoq.

Ol suьqqa berjk bolatьn edj. Çūmьsta çyrgen kezderjnde yskjrjk aiazdarda da cnca oranьp — cьmqanbaitьn. Çabaiь suьq kynderde kөilekceң, ia çeңjl qamzolmen çyre beretjn.

Bul kezde çeldjң ekpjnj burьnqьdan da bәseңdep, bultь siregen aspandь kyn iektep, salqьn auanьң zərj sьna bastaqan edj.

— Doçdabektj de, pençaktь da osьqan tastap keteijn — dep oiladь ol. — Tonqa çetkence tonа qoimaspьn, quiьn endjgj çьlьnьp aiaqtanqan cьqar, oqan ceijn çygjrjp baram qoi".

Osь oiqa tabanьn tjregen soң çalma-çan ystjnen pençak pen doçdabektj sьpьrdь da, qьzqa kigjzeijn dep edj, qьz „өziң qaitesjn" degendei belgj berjp tez kie qoimadь. Aidos oqan zorlaqandai kigjzdj. Sodan keijn ol kөilekceң keudesjn çelge aialatьp çygjre çөneldj.

Çygjrgenge çeidjң [eregesimpaz] keletjn ədetj. „Ə, sen qorьqpaьn dedjң be?" degendei çei çygjrgen Aidostьң çeң, çaqasьna suьq tjljn suqьp, yrgen quьqtai kөilegjnjң arqasьnda top-tompaq qьp kөterdi. Aidos odan seskengen çoq.

Aidos çygjrjp kelse, qūiьn aiaqtanьp bienjң qasьnda tөltjrektep

tyregep çyr eken. „Qaidan keldjң?" degendei bie oqan oqьrandь.

Ol, çaimaçan quiьnqa çapqan tonьn alьp kidj, bienj çygendedj qasqьrdьң terjlerjn өngerdj, mьltьq saimandarьn asьndь, biege ьrqьp mjndj, sodan keijn coqьta çөneleijn dep edj, quiьnьn qimaqan bie çaitaqtap, ainalaqtap cьqa qoimadь. Aidos bienjң erkjne çjbermedj jigerj basqan aiaqьn keijn basqandai cegjncektegen bienj qaruь aiaqьmen qattьraq tebjnjp, cauçallap, oqan da kөne [qoimaqasьn] qaiьs [belbeumen] sauьrqa bjrer ret tartьp çjberjp edj, „batьrqa da çan kerek" degendei taiaq batqasьn caba çөneldj.

Quiьnьn qimaqan bienj Aidos bөgegen çoq. Qьzdь çatөzqan taldьң qasьna kep ystjnen tyse qala, qasqьrdьң terjlerjn aldь da, auьzdьqьn sьpьrьp, tjzgjnjn tyrjp, çygenjmen bienj qoia berdj. Kөz tasa bolqan quiьnьna jcj bauьrь elçjregen bie araldь basьna kөtere arqьrai kjsjnep, tuiaqьmen sazdь çentektei ьlaqtьra caba çөneljp, qarasьn bjr aq kөrsettj.

Qьz әlj djrjldeujn qoiqan coq eken. Qasqьrdьң terjlerj ylken, çana tybjttj edj. Aidos çalmaçan sol terjlerge qьzdь cьmqap oradь da, çygjrjp, quraqan taldardь çinap, bjrnece tybjrler tauьp alьp taldьң ьqьna ot çaqtь.

Ot mazdap çanьp betj qьzqannan keijn, qasqьrdьң çьlь terjsi denesjn qьzdьra bastaqannan keijn, qьzdьң keskjnjne, ernjne qan çygjrjp adam beinesjne qaita bastadь, denesjnjң djrjldeuj, tjsjnjn saqьldauь bəseңdedj.

— Nece kyn boldь? — dep sұradь Aidos basьn kөterjp otqa aiaq, qolьn qalanqan qьzdan.

— Yc kyn.

— Nər tattьң ba?

Qьz basьn caiqadь. Aidos өzge sұrau bergen çoq. „Bjljsu qacpas" dep oilaqan onьң suraqьsь kelgenj de osь tamaq çaqь edj. Acьqqan adamda bereke bola ma?...

Sұrauьn sұraqanmen „ne tamaqьm dalar tūr" dep oiladь ol.

Onьң esjne qoian tystj. Mana... qьz mjngen seңdj quьp kele catqanda, çaңa... biege qarai çygjrgende de onьң aldьnan әlde nece qoian өtken edj.

— Men qoian qaqьp keleijn — dedj ol qьzqa. — Sen otьra tūr.

Qьz yndegen coq.

Mьltьqьn qolьna ustai, patroncasьn beljne bailai taldardь caqalap ketjp bara çatqan Aidosqa qьzdьң kjcjrek kelgen әdemj qara kөzj, qacan denesj çasьrьnqanca airьqan çoq.

— „Apьrau, būl ne qьlqan meirjmdj çjgjt?" — dep oiladь qьz. — Mūndai çaqsьlьqtь tuqan qarьndasьna da çjgjttjn kөbj kөrsetpeitjn cьqar. Өzj de çjgjt eken?...

Baiaqь bala kezjnde, su tasьqannan keijn „Çyz çьlqь" qa sen ystjmen kөp qoian aulaqanda, Aidostьң dəndegen çerj bar edj, ol cer — araldьң terjskei çaqьna cьqatьn qalьn izen. Aidos sol araqa kelse, aul — otandai çerge çaiьla өsken qalьn izen baiaqь qalpьn өzgertken çoq eken.

— „Qoian çьrtьlьp airьladь“ dep sьpattaqan edj Aidos ol zaman da qoiannьn kөptjgjn aitqanda, sūraqandarqa.

Būl çolь da izenge panalaqan qoian baiaqьdan kөp bolmasa, az emes eken. Aidos izendj bьtьrlata çancьp cetjnen kjre bergende, kөp qoian tьm-tьraqai qaca çeneldj. Dalarlap kele çatqan mьltьqpen kөzjne jljkken qoiandь ol tartьp-tartьp cibeidj. Ancьlьq cnьn өie qūmartatьn, qanьn qьzdьratьn cūmьsь edj. Qoiandь kөzj calqannan aq onьn qьzqan qanь denesjne bjr tyrlj kөterjnkl sezjm paida qьlьp, oqtarьnьn tigen-timegenin ol alqacьnda anqarqan çoq.

Aidostьn mergen qaracьqьna jljgjp tөrt-bes qoian qaza taptь da, өzgesj araldьn kөndjgjnen paidalanьp tьm-tьraqai qacьp, ər tybjr-degj taidardьn arasьna sjndj de kettj.

Barlьq qoiandь atьp alsa da Aidostьn kөpsjneljn kөnlj çoq edj, bjraq tūsamaqan qoian onьn kөnljne qarasьn ba? — bas sauqa qьlqannan keljn izen arasьnan qacqan qoian ūcьrai qoimaqasьn, aldь. Aidos qoiandь quьp çyrjp atuqa da erjnbeitjn edj, tөrt-bes oq cьqardьnqь bjr qalьn talqa barqьsь kөp tūrdь da, esjne qьz tystj. Sodan keljn ol atqan qoiandarьn çinap edj — beseu eken. „Taqьda bar cьqar“ dep izen arasьn syzjp edj, çoq pa, boimasa tabьimadь ma? — beseuden artьq kezdesken çoq.

Eger kөzj aldamasa, kөrjne qacьp qūtьlьp ketken qoiandar Aidosqa 40-50 sьqьldandь.

„Osь alaqannьn aiasьndai izenge osьnca qoian çasьrьnqan“ dep oiladь oi. — Araida nece çyz bar cьqar. Oqtь ornsьz cьqьn qьlmai aulasam, osь, aralda qьzben ekeumjzge aiqa çetetjn azьq bar. „Er azьqь men bөrj azьqь çolda“ degen osь.

Bjr çuan taldan taiaq kesjp alьp, ol taiaqqa qoiandardь tjrsegjne tjze jljp Aidos qьz çatqan talqa qarai bettep edj, çolda, izen arasьnda kөzjne tas sьqьldь çerge bata çatqan bjr zat ūcьradь.

„Būl arada tas çoq edj qoi“ dep oilaqan ol çerge batqan zattь aiaqьmen teujp edj, qazannьn tybj. Ol iьqьndaqь qoiandь tysjrjp, taiaqьmen tyrtjp kөrjp edj, ras, qazan!...

— Būl çaqsь boldь! dep quanqan Aidos qoparьp alaiьn dep edj, qazan balcьqtь qalьn ovьp, ystjnen bjreu basqandai çelge kjrjp ketken eken. Mьltьqьmen qoparuqa mьltьqьn aiaqan Aidos mьqcьndap otьrьp taiaqpen cūqьlap erneujne çettj de, sol arasьnan sausaqtarьn tьqьp çjberjp, opqan saz balcьqtь qorqьldatьp qazandь kөterip aldь.

Onьn qazan degenj sьnqan ketilgen çerj çoq yc aiaq edj. Çьlqьcьlar onь „baqьr“ deldj, baqьrdьn coiьnь qalьn, erneuj tar, tybj terең boladь. Sol teren tybjne bjreu jcjne bas, siraqьn qosa, bjr qoidьn syiegjn typtygel salьp optьra qoibptь.

— Antūrqan ūrь toqtь soibp çegen eken, kjm boldь eken? — dedj Aidos dauьs cьqarьp. — Çeke ūrь mūnda odelep nege kelsjn. Kei çьlь Qasqьrbai vij osь araldan cөp captьratьn edj, dəu de bolsa, būl çūmьs sonьn cөpcjlerjnen kelgen cьqar.

Yc aiaqtьn cьqьrcьq qūlaqь bar eken. Sodan ysjk sausaqьna jljp alьp Aidos qьzqa keldj. Būl kelse qьz tyregep, ottь өzi çaqьp, su kijmderin qalap keptjrjp otьr eken, Aidostь kөrgen ol çalmaçan cai-

qan culqauьn alьp məsjsjn kie qoidь. Qamzolьnь qaltasьnan bjr dorba tuz onь qozqaqan çoq.

— Qarьndasьm qalai, çaiьn? — dedj Aidos.

Qьz çьmidь.

— Atьn kjm?

— Narca.

— Nartai degen qarьndasьm bar edj, atьn soqan ūiqas eken.

Qьz çьmilьp tөmen qaradь. Qьzdьn өmjr tarixьn bjlgjsj kelgenmen, Aidos ol çөnde sūraq bergen çoq.

— Al, Narca! — dedj ol. — Mьna qoiandardь men soiaiьn, sen çьlьnqan ekesjn, mьna baqьrqa su qūilьp әkelsең qaitedj?

— Әkeleijn.

Narca baqьrdь alьp çөnele berjp ekj ret syrjndj.

— Өzjm aq baraiьn — dedj Aidos, qьzda әl çoq eken dep oilap.

Aidostьn bul oiьn sezgen qьz, әljnjn az ekenjn bjle tura namьs kөrjp, „barma“ degenge qaramai, toltьrьp bjr yc aiaq su alьp keldj.

Qьz kelgence Aidos bjr qoiandь soiьp bolьp, ottьn ystjne çuan yc taldan aspa jstep qoiqan eken. Qьz kele ol taqь bjreujn soidь. Baqьrdь aspaqa asatьn çjp çoqьn kөrgen soң, ol būtaqtь taldan cotaiaq jstep, baqьrdь aspaqa sonьmen jidj.

— Osьnь suqa asqannan, otqa qaqtap pjsjrsek qaitedj? — dedj ol Narcaqa.

— Nege?

— Tuz çoq. Tuzsьz suqa asqasьn çei alamьz ba?

— Mende tuz bar.

— Kәne?

— Mūnda.

— Qьz çaiulь tūrqan qamzolьnьn qaltasьnan bjr dorba tuz әperdj.

— Sasьp çyrgende — dedj qьz, tandana qaraqan Aidosqa, — qolьmanan dorbasь dep tūz dorbasь tysjptj.

Aidos qarqьldap kyljp çjberdj de, qьzdьn әlde nenj eske tysjrgendei qūbьlqan kesьkjnjn kөrjp. kylkjsjn tez tia qoidь.

— Sen — dedj ol qьzqa, — ekj qoiannьn etjn yc aiaqqa asqannan keljn astьn otьn sьrьp qainata tur, men biege barьp keleijn.

Qьz basьn izedj.

Aidos alandap barsa, qulьn bienj emjp tur eken. Ol qozqamai anadai çerde otьrьp qulьn enesjnjn bauьrьnan basьn alqanda ornьnan bjr aq turdь.

Qulьn qьzqьlьqtь kөrjndj me, bolmasa, taqь da mjnjp keter dep oiladь ma? — әiteujr, bie burьnqьdai emes tьqьrcьp, sabьrsьzdanьp Aidostь unatpaqan, çaqьndaqanьn syimegen belgj bjldjrdj. Bienjn ol mjnezjn kөrgen Aidos çūmsaq keldj.

— Qūr, çanuar! — dedj ol çaqьndap, sauьrьnan sipap-Tәk çanuar!...

Aidos çaqьndaqanda bie tebetjn sьqьldanьp bөksesjn tosьp, qūlaqьn çьmitьp edj, ol qoqai noqьsьnan ьqьsa qoimaqьsьn, qorqtь ma, siladь ma? — teppedj.

Aidos bie men qulьndь өzderj mekendegen çerge aia keteijn

dep edj, qūlьn uzaq çyruge çaramaitьn boldь. Sondьqtan bie nen qūlьndь çazьqьraq, qьrandau, cөptesjn çerge aparьp, Aidos mekenjne qaittь.

Bul kelse, qoiannьn etj pjsjp tūr.eken.

„Acarcьlьqta çegen qūiqanьn dөmj ketpes" degendei sjljkpe bop çidjp pjsken qoiannьn etjn auzьna salqanda, Aidosqa da, Narcaqa da, būdan būrьn mūndai dөmdj et cemegen sьqьldandь. Qoidьn etjn az kөrsetkjsj kelgen maqalьnda qazaq „qoi etj qoian etj" deidj. Osь maqaldь eske tysjrgen Aidosqa, ol maqal: qoidьn etjn az kөrsetu ycjn emes, qoiannьn etjn kөp kөrsetu ycjn aitьlqan sьqьldandь. Oqan çep otьrqan qoiannьn etj qoidьn etj sьqьldanьp, çaicьlьqta ettj kөp çeimjn deitjn ol, nege ekenjn kjm bjlsjn, qoian etjn zorqa tauьstь. Qoian etjn çep, sorpasьn jckennen keijn ekeuj de ьnqьldai toidь.

—Al, qarьndasьm!—dedj Aidos tamaqtan keijn.—Endj çөn sūrasa otьraiьqcь. Sen qai eldjkjsjn?

—Ūruьmьz: Oozqan, qaqsal.

—Oibai au, ol tjptj alьs qoi. Atpasar bazarьna barqandar aitьp keletjn edj, Qozqan—qaqsalьn sol bolar me eken?

—Atpasar çaqьn deitjn. Bolsa bolar.

—Endece ol, osь aradan kөp çer, atpen çyrgende bes-aitь kyn çyrdjk deitjn, Qasqьrbai yijnjn pirkacjkterj, Atpasarqa barqanda... le, aita otьr, bul kyige qalai ucьradьn?

—Tynde auldь su basьp ketjp... suqa kete çazdap... senge... „Senge..." njn aiaqьn Narca aita almadь. Onьn kөzjnen cas Esjldjn tasьqan suьndai būrqьradь. Ol betjn basьp, өkjrjp çьlap cata qaldь...

Surau.

1. Esjlbai kjm? Ol qula bienj qaida apardь, qalai çoqaltьp aldь?
2. Aidos kjm? Ol qula bienj qaidan, qalai tauьp aldь?
3. Aidos Narcaqa qaitjp kezdestj çana Narcanь tasqьnnan qalai qūtqarьp aldь?

Çattьqu.

1. Өngjmenjn mazmūnьn qьsqaca aitьp berjnder.
2. Aidostьn erljk, tapqьrlьq, adamgercjljk t. b. çaqtarьn aitьp, auzca mjnezdeu berjnder.
3. Өngjmedegj peizaçdь tauьp, onьn uaqiqadaqь mazmūnmen bailanьstь ekenjn ūqьnьzdar.
4. Өngjmenjn planьn çasandar.
5. Өngjmenjn ekjncj bөljmjne mazmundama çazьndar.

QABIT MYSREPOV

(1902-çьlь tuqan)

ACЬNQAN ANA

—Qonaiьn dep edjm,—dedj esjkten bjr çalba-çūlba өiel kjrjp keldj de.

Caqь sualqan. Bet-auzьn aiqьzdap tjlgen өçjm, mandaiь men ekj kөzinln quirьqьnda tyijsjp, çūldьzdanьp tur. Çarьlqan erjnderjn tas cūmьp alьp, yi iesjne ot cacqan qara kөzjn qadadь da, çauap kvtti. Cьrьm-çьrьm çenjnen bjlegjne deijn kөrjngen qaiьstai qap-qara qolьn, kөseu me dersjn. Myijzdei qara sausaqьnьn bjrjndegj kymjs saqina өzgece çarqьrap kөzge uradь.

—Qai çaqtjkj bolasьz?—dedj yi iesj, өieldjn batьmdьqьn unatpai. Onьn ystjne kөr kөzdjleu adam edj—„qonaiьn dep edjm" degendj çaqtьrmadь. Өieldjn qaçьqan çan, qalçьraqan çaiьn ūqa almadь.

—Sendei yi bikecterj qainьnan basqa eldj bjlmeitjn. Aitsam da bile qoimassьn. Aitsam, keijn aitarmьn, өuelj „qon" degen sөzjndj aitsaicь!—dedj өiel manaqьdan kөrj de batьmьraq tyrde.

Yi iesj, kerek sөzderden bastьrlьp qaldь bjlem, qaiьra çauap bere almai:

—Qonam desen, endj...—dep bylçьradь da, өzj өieljne qaradь. Onьn qьrylьqtaqan kөzderj „mьna bөleden sen qūtqarmasan, menj sabap kete me, qaitedj..." dep turdь qatьnьna.

—E, qonsьn. Qonьnьz—dep yi өielj meimandostьq kөrsettj.

Oьr arqasь men çaqasьnan basqa dьmь qalmaqan qup-qu qamzolьn bosaqaqa jle tastadь da, kelgen өiel kөseudei qolьn otqa qaqtap çatьp:

—Tonьp keldjm. Alьstan kelem, sorlь basьm!—dedj.

Bastapqь sөzben betj qaitьp qalqan yi iesj, kybjçjndep sөilesкjsj kelgen pjcjnjn kөrsettj de, ecnөrse surai almadь. Kөgendegj qozьdai bolьp otqa tөnjp otьrqan balalar qorqьp, keijn cegjnjp kettj. Yi өielj çalma-çan bjr tostaqan undь salьp alьp ilei bastadь da, өrj-berj qьbbçьqtap otьrьp:

—Sьnailasam, arьp-carcaqan adam kөrjnesjn, kөzjmjz yirensjn çөnjndj aita otьr—dedj.

—Aitam, cьraqьm, aitam. Mьna yi qoçasьnьn tauь çьqьlьp, çanь

ısьp qaldь bjlem. Menj bjr mьstan kempjr dep otьr qoi, sjrəl—dep maiьna tysken qara burьl cacьn qūlaqьnan asьrьp tastadь da, səzj- kjrjstj:

—Qaladan kelem, cьraqьm... Cьqqalь on kyn boldь. Çoqarqь rqьn, Bəden aulьnjkjmjn. Kəpten çesjr adammьn. Doqьzdьq acarьlьqьna baiьmdь bersem de arqalap çyrjp, çalqьz balamdь alьp lьp edjm. Sol balam ycjn on çetj ai tyrmesjn de kərjp kele çarmьn dep bjr kyrsjnjp qoidь.

Yi əielj nan battasqan qolьmen samai cacьn çinai berjp, bjr „sьlp" dj de, qolьn kətergen boiьmen auzьn acьp qatьp qaldь.

—Bala—ananьq bauьr etj qoi, otqa syirep, suqa saladь eken. zegjqnen yzjljp tysken balaq ycjn qalai otqa tyspessjn? Bьltьr jgj soldat alatьnda çalqьz ūlьm on beste edj. Altьbas degen baiьq siьrьn baquqa çaraqalь ekj aq çьl bolqan. Ekj çьldasьn:

—Qaraqьm, ekj çьlqь taban aqьna bjrdeqe berse, alьp kel dep ılama tapsьrsam: sauьp otьrqan siьrdьq sytjn aqtap çyrsjn!—dep gj Altьbas it dьm bermegenj qoi.

Çiьrma bjrge kelgen balasь bolьs edj. Oqbaqan nemenjq kəzj əkpeqbek yrpigen bjr kəpjr edj əzj, caqьldaqan. Baidьq balasь ərjnjq bəltjrjgjndei keletjn ədetj qoi.

Aqь bermeseq, ketem—degen balamdь çonь sьrtьn bjrdei qьlьp ɔiьp salьptь. Sonan soq balam qacьp yige kelgen.

Syitjp, otьrqanьmьzda soldat alatьnь cьqpasьn ba... Attьnьq mcьsь, çaiaudьq taiaqь qacan da bjzge tiedj qoi:

—Qapia qatьnnьq balasь da jljgjptj—dep dyqk ete tystj.

—Qoi, menjq balam ças emes pe?—deijm. Çamanat ətjrjk bola , balam jljktj de kettj... Çūrtpen kərgen ulь toi dep əuelj laçz otьra berdjm.

„Soldat bermeimjz" dep azamat atqa mjngende, menjq qarqatada bjr taiqa mjnjp dalbaqdap cauьp çyrdj.

Kyn ətti, ai ətti. Bjr uaqьtta eldjq jcj ala taidai bəljnjp, adam sь bjr alda boldь da qaldь. Çьlaqanda basь qazandai bolqan tьndardьq bjr azь yn-tyn çoq, basьla qaldь. Bjrge çьlasьp, patca birge səilesetjn qatьndarьm qoia qoiьptь. Mūndasaiьn dep maqь barsaq:

—Qaitesjnder, qūdaidan kytjnder—deidj de terjs ainalьp ketedj.

Surastьrsam, bjz sekjldj qurьm tyndjkten basqanьq kəbj aq lasьn bosatьp alqan eken. Balasь bosaqandar kədujlgjdei bəlekjp, jrgesjn aulaqqa salьp, çyre səilesedj. Kərjngennjq kəzjne rap:

—Aqaiьn maqan da çərdem berseqdercj. Çasь tolmaqan çalqьm kəldenenq jljgjp tur qoi... desem:

—Qūdaidьq salqanьn kytuden basqa ne cara bar...—dep etenen tartadь.

Tamam tazben, aqsaq, colaqtьq arasьnda bjzdei sorlьlardьq lasь qana soldatqa baraiьn bolьptь...

Salьp otьrьp bolьsqa bardьm. Kəz çasьmdь kəldei təgjp, bolьsq əkesjne çalьndьm:

—Menjq çalqьzьm edj. Mьna soldattan aman alьp l. Būqana sь qatpaqan ças bala qьrcьn ketedj qoi—dedjm.

—Malьm sanьnan,—alqan adamьm sanь asьp baradь. Ala almaimьn—dedj.

Kerjlgen ker miьq ças qatьnь bar edj;

—Qara yige bar. Bul yige kjsj keledj—dep aidap cьqtь.

—Men kjsj emes, itpjn be—deijn dep keudem bjr qozьp turdь da, aita almadьm, cьqьp kettjm.

—Altьbas dep çai atandь deimjsjn, būqan menjq əkjmjm ətpes, dedjm.

Odan cьqьp bolьstьq balasьna çalьndьm.

—El bassьz, qatьn baisьz qalmas, barsьn. Balaqnьq çasьn qata çazdьrqan baiьqnan kər. Cьqar, mьna qatьndь!—dedj poctabaiьna.

Aulnai, bilerjne de baram. Qatcьqa da çalьnam. Çьlai-çьlai qūrqьr kəz sualuqa da ainaldь: çərdem tygjl, səzjmdj tьqdaitьn da adam çoq.

—E, barsьn, cocqa etjn çep çaqsь bop keledj,—dep qatcь keleke qьladь.

—Өzjq əlj baidan qalqan qatьn emes ekensjn, balaqnan ūialьp çyrgen cьqarsьn. Өrjsjq kenidj, barsьn-dedj, bolьstьq qasьnan qalmaitьn bjr qara saqal.

—Aldiar quldьq, mьrzalar au-balam on beste aq qoi, kəldenen kyidjrmesendercj! Bjr at, bjr siьrьm bar; sonь alьqdar, balamdь bosatьqdar deijm. Eckjm ainalьp ta qaramaidь.

Sonьmen bolьstьq maqaiьnda bjr çetj çyrdjm. Qaraca yilerdj çaqalap airan-calap jcem: keide bjreujne qonam, kei kynj kez kelgen arbanьq astьna çatьp cьqam.

Balamdь bosatar emes. Өzjmdj əbden sьqaqqa ainaldьrьp boldь. Kəldenenq qamcь qьstьrьp, cьrt tykjrjp çyrgenderdjq bərjne çalьnam.

Endj qaitem? Qanьma qaraiьp boldьm. Bjraq, qolьmnan jcteqe keler emes. Tor baitalqa mjnjp balam keljp edj:

—Apa, qaitesjn erjkken çūrtqa oiьncьq bolьp, byitjp senj sьqaqqa qaldьrqanca soldatьna aq baram. Yige qait,—dedj.

Onьq menj sьqaqtaqanqa kyijp-pjsjp çyrgenj ezegjmdj ərtei tysedj...

Salьm suqa ketjp, Altьbas yijnjq çer ocaɑьnьq basьna kelsem, bjr qazan et bьlqьp tur. Toqtь soiqan qara pьcaq çer ocaq basьnda canculь tur. Bjr suьq oi sap ete tystj: pьcaqtь aldьm da qoncьma tьqtьm. Sol minuttan bastap jcjmnen bolьs pen Qarasaqalqa pьcaq oqtanьp, cetjnen bauьzdadьm da çyrdjm. Bjraq, eckjmge cьn pьcaq çūmsauqa batьlьm barmadь. Sonьmen, ol kyn ətti.

Ertenjne kansalarqa kelsem, bolьs, əlgj Qarasaqal, qatcь yceuj qana otьr eken. Kjre bergenjmde aq Qarasaqal:

—Kjrme, kjrme! Kəpjr ezj netken it, kərgensjz!... Cьq çoqal!—dedj.

Səzjn cala estjgen çanca kjre berjp:

—Mьrzalar au, çap-ças balamdь qalai qiaiьn dep taqь da çalьna bastadьm. Qanca mazaq bolsam da balamdь bosatьp ɑ̈am, odan

artьq ne olça bar, eckjmnjn de sьqaqьna namьsьm qьzbai aq qoisьn dep oiladьm. Әlde batьrlьqьmnьn çetpegenj me, әiteujr, tap osь arada, osьdan basqa oiьm çoq edj. Sol kezde calqasьnan çatqan çap-ças bolьs:

— Aiamandar ezjn, bjlgenderjndj jstender, — dedj.

Ezjm kezjm qaraiьp, obalьmdь pьcaqqa artьp, qanьmdь cacaiьn dep çyrgen adam, cьdamadьm. Çygjrjp keljp calqasьnan çatqan bolьstьn çutqьncaqьnan pьcaqtь salьp kep çjberdjm. Saqalatьp tūrьp ekpe tustan taqь bjr-ekj ret bьlqap-bьlqap aldьm da Qarasaqalqa umtьldьm... Bolьsqa pьcaq salьp çatqanьmda kezj carasьnan cьqьp Qarasaqal qalciqan da qalqan. Pьcaqtь ezjne de ala oqtalqanьmda:

— Oibai, oibai... dep ekj qolьn erbelendete berdj.

Kezjme qan tolьp kettj bjlem, ecnərsenj acьq kəre almadьm. Qai çerj ekenjn bjlmeimjn, pьcaqьmdь Qarasaqalqa ekj-yc ret suqqьladьm au deimjn. Bjraq, syiekke tьrьs-tьrьs etjp pьcaqьm batpadь. Sonь qana bjlem, sodan talьp ketjppjn...

Bjr uaqьtta selk etjp kezjmdj acьp kep qalqanьmda, kezjme yimelegen qara cьbьn du ete tystj. Kezjm çьbьr-çьbьr etjp acqьzbaidь. Kezjmnen basqa çerjm qorqasьnmen quiьp tastaqandai, turaiьn desem, denem de ezjme baqьnatьn bjr myce qaimaptь, bərj beten. Qolьmdь keterjp, denemdj barlaiьn desem, qolьm tьrp etpeidj. Aiaqьmdь qozqaiьn desem, aiaqьm ezjmdjkj emes...

Calqamnan çatьr ekem. Çap-çaltьr aspannan basqa tyk kərjnbeidj. Ne onqa, ne solqa būrьla almaimьn. Ozge denemnen airьlьp, qur kezjm qana qalqandai? Tysjm cьqar dep bjraz çattьm. Әlden uaqьtta aiaq çaqьmda bjr denemnjn auьrqanь b ljndj. 13

Çata, çata bjldjm au... esten tanqanca tepkjlep-tepkjlep auldьn sьrtьna kerjp tastaqan eken...

Dene mycem tygel aq sekjldj. Bjraq, bjr de bjrjnjn çanь çoq, bərj beten. Denemdj bəlek-bəlek etjp cauьp, bjrjne bjrjn qaitadan çalqap tastaqandai qozqauqa kelmeidj.

Esjm çinaldь. Aiausьz çan, qanca tepkjnj keterjp, endj maqan sonьn məlcerjn aitьp çatьr. Ekj aiaqьmdь — ekj qazьqqa. ekj qolьmdь ekj qazьqqa kerjptj de, bjlek pen qьzьl asьqtan tastai qьp tanьp tastaptь. Cacьmdь attьn qūirьqьndai būrap-būrap, besjncj qazьqqa bailaptь. Balam ezj de bjr çerde kerjljp çatьr ma, kjm bjlsjn. Tepkjden basqa ne jstegenderjn bjlmeimjn:

Çanь qurqьrdьn əlj cьqpaqanьna kezjm çetken son, eljmsjregen dauspen:

— Qapacьm, qaidasьn! — dedjm — bqьrsьp.

— It çandь it tjrjldj qoil — dep qos qabattaqan qamcь basь-kezjme çauьp kep kettj...

Qurьsьn qurqьr emjr, beinettjn çetj atasьn kərdj qoi, bul çūdьrьqtai bas. Bərjn aitsam, çyrekterjn ūcar. Mьna çasьq baiьn yijnen yrkjp keter, kezj baqьraiьp kettj qoi, qьsqartaiьn...

Sodan, ai çetj kyn degende kərdei qaraqьs, muzdai suьq tyrmege aparьp qamadь da tastadь...

498